

WŁADYSŁAW MAREK KOLASA

KIERUNKI BADAŃ NAD PRASĄ POLSKĄ XVIII STULECIA

Okres 1729–1795 nie był wprawdzie jednolity w sensie politycznym, lecz dla dziejów prasy stanowi przedział względnie zamknięty. Dziennikarstwo polskie w XVIII wieku utrwaliło się i okrzepło w rozwoju, a publikacja pierwszego numeru *Nowin Polskich* w 1729 roku zapisała się w historii prasy jako moment rozpoczynający nieprzerwany ciąg jej dziejów. Jakkolwiek był to okres wewnątrznie zróżnicowany, obejmujący schyłkową epokę saską, Oświecenie i czas intensywnych przemian politycznych i społecznych (Sejm Czteroletni, drugi rozbiór, insurekcja kościuszkowska), ówczesna prasa ma wiele cech wspólnych, które nakazują rozpatrywać ją łącznie.

Tradycja badawcza

Zainteresowanie badaczy polską prasą XVIII stulecia jest równie stare, jak i sama refleksja na temat dziennikarstwa. Informacje na ten temat pojawiały się już w najwcześniejszych pracach na temat historii literatury (np. w dziele Feliksa Bentkowskiego z 1814 roku)¹, lecz co najmniej do połowy XIX wieku dominowały rozmaite rozumowane zestawienia, pozbawione szerszych refleksji uogólniających. Nieco dojrzałą formę nadali jej dopiero uczeni w drugiej połowie XIX wieku, szczególnie: Franciszek M. Sobieszkański² i Stanisław Czarnowski³, lecz prace te nie wychodziły poza obszar rejestracyjno-faktograficzny. Wspólnym ich rysem był opisowy charakter i lapidarna forma. Gdyby rozpatrywać je w myśl laswelowskiej formuły – autorzy ci skupiali się jedynie na twórcach i wytworach (ograniczając się co najwyżej do charakterystyki treści), zabrakło informacji o czytelnikach i skutkach komunikowania.

Bardziej pogłębiony obraz wyłaniał się dopiero z dzieł Władysława Smoleńskiego, wybitnego przedstawiciela warszawskiej szkoły historycznej, który

¹ F. Bentkowski: *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1, Warszawa–Wilno 1814, s. 125–135.

² F.M. Sobieszkański: *Czasopisma polskie*, [w:] *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, t. 6, Warszawa 1861, s. 304–353 (na temat wieku XVIII s. 307–309).

³ S.J. Czarnowski: *Dziennikarstwo słowiańskie i polskie*, Kraków 1895 (na temat wieku XVIII s. 61–76). Toż w S.J. Czarnowski: *Literatura perjodyczna i jej rozwój*, t. 2, Kraków 1895, s. 306–321.

w monografii „Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII” (Kraków 1891) poświęcił prasie osobny rozdział oraz rozwijał później niektóre problemy w kolejnych publikacjach⁴. Nieco wcześniej natomiast, już w 1882 roku, tematykę tzw. „pism uczonych” z później epoki saskiej rozwinął lwowski badacz Roman Pilat⁵, który obszernie scharakteryzował warszawskie, wileńskie i toruńskie pisma tego okresu (*Warschauer Bibliothek, Journal Litteraire de Pologne, Acta Litteraria...*, *Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczzone...*, *Wiadomości Literackie* i in.), zaś Wilhelm Bruchnalski w 1911 roku napisał unikatowe studium o początkach prasy lwowskiej, oparte na nieistniejących współcześnie materiałach archiwalnych⁶. Od początku XX wieku prasa doby stanisławowskiej stała się też przedmiotem kilku dysertacji doktorskich na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wyróżniała się na tym tle rozprawa Karola Drewnowskiego na temat prasy insurekcji kościuszkowskiej⁷, napisana w 1913 roku na seminarium Wacława Tokarza (opublikowana 23 lata później), oraz cztery doktoraty poświęcone poszczególnym tytułom (*Zabawom Przyjemnym i Pożytecznym, Monitorowi* oraz *Pamiętnikowi Historyczno-Politycznemu* Piotra Świtkowskiego)⁸. Jakkolwiek u progu II RP stan prac w rozważnym obszarze wciąż był w powijkach, na tle pozostałych okresów należał jednak do najlepiej spenetrowanych. Wyrazem tego mogła być nota o prasie doby stanisławowskiej pomieszczona w drugim tomie „Literatury polskiej” Gabriela Korbuta⁹, gdzie autor omówił zagadnienia ogólne, wskazał obszary badawcze (*Monitor*, Stefan Łuski, Piotr Świtkowski) i wyliczył literaturę przedmiotu.

Tendencje rozwojowe po 1945 roku

Powojenne prace nad poznaniem dziejów prasy XVIII wieku rozwijały się na tle innych kierunków wyjątkowo dynamicznie¹⁰. W całym analizowanym okresie opublikowano na ten temat 258 opracowań cytowanych 1450

⁴ W. Smoleński: *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, Kraków 1891 (szczególnie s. 329–359: Zatarci kierunków skrajnych w publicystyce ostatniej ćwierci wieku); tenże: *Kuźnica Kollatajowska. Studium historyczne*, Kraków 1885; tenże: *Publicyści anonimowi z końca XVIII*, *Przegląd Historyczny* 1912, t. 14, s. 48–74, 195–214, 317–337; tenże: *Kalendarze w Polsce wieku XVIII*, *Biblioteka Warszawska* 1889, t. 2, s. 351–379.

⁵ R. Pilat: *Początek publicystyki literackiej w Polsce*, cz. 1: *Czasopisma „uczone”*, Lwów 1882.

⁶ W. Bruchnalski: *Czasopiśmiennictwo galicyjskie 1773–1811*, [w:] *Stulecie Gazety Lwowskiej 1811–1911*, t. 1, Lwów 1911, s. 1–32.

⁷ K. Drewnowski: *Dziennikarstwo polskie za czasów powstania kościuszkowskiego*, *Przegląd Historyczny* 1936, t. 33, s. 184–245.

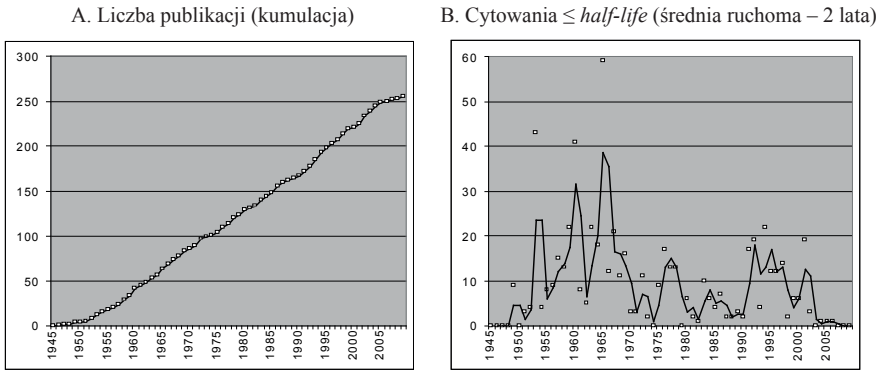
⁸ I. Turowska-Barowa: *Zabawy przyjemne y pożyteczne (1770–1777)*. Ze studiów nad literaturą stanisławowską. Kraków 1933 (UJ 1931, sem. Ignacego Chrzanowskiego), oraz prace niepublikowane: W. Orłowski: *Satyra na łamach Monitora* (UJ 1913); M. Michałkiewicz: *Monitor* (UJ 1922); T. Bielecki: *Poglądy społeczno-polityczne Piotra Świtkowskiego* (UJ 1927).

⁹ G. Korbut: *Literatura polska od początków do wojny światowej*, t. 2: *Od wieku XVIII do r. 1820*, wyd. 2, Warszawa 1929, s. 58–60: *Czasopiśmiennictwo w dobie stanisławowskiej*.

¹⁰ Wszystkie dane wykorzystane w artykule zaczerpnięto z autorskiej bazy: *Indeks Cytowań Historiografii Mediów Polskich*. Szerszy opis: W.M. Kolasa: *Retrospektywny indeks cytowań w humanistyce. Koncepcja, metoda, zastosowania*, *Przegląd Biblioteczny* 2011, nr 4, s. 466–486.

razy (w tym 607 razy poniżej kresu *half-life*¹¹). Nie było to więc zbyt duże pole badawcze, gdyż obejmowało jedynie 1,7% ogólnej liczby publikacji i 2,5% cytowań z całego korpusu historii mediów polskich¹², niemniej – jak przekonuje analiza – rozwijało się dość dynamicznie. Badania nad prasą XVIII stulecia prowadzono systematycznie w całym analizowanym okresie. Począwszy od 1952 roku, publikowano rocznie średnio 4–5 prac na ten temat (wykres 1A), choć ich wartość mierzona cytowaniami była nierówna (wykres 1B). Dynamika powstawania prac wysoko cytowanych wskazuje bowiem wyraźnie, że fronty badawcze nastąpiły dwukrotnie: pierwszy rozpoczął się w 1956 roku i trwał do schyłku lat 60., drugi natomiast datuje się na okres 1990–2002.

Wykres 1. Badania nad prasą polską 1729–1795 – trendy

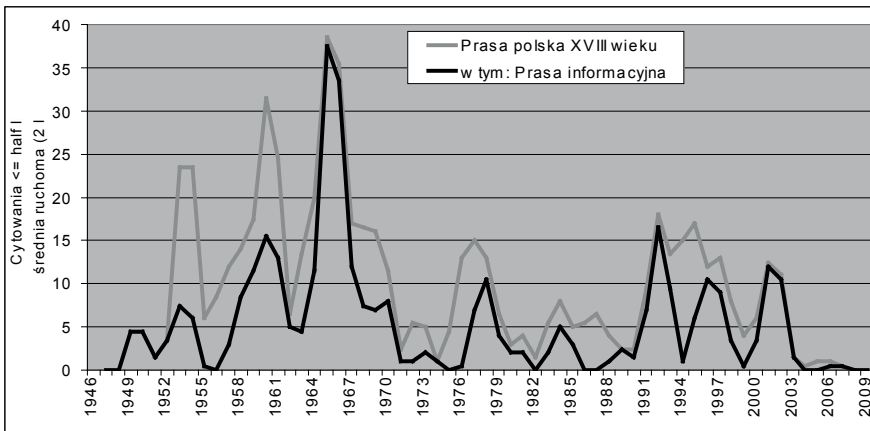
Niebagatelny wpływ na wskazaną dynamikę miał liczny korpus autorów. W całym rozważanym okresie badania skupiały 137 badaczy, w tym aż 10 o ważkim dorobku (licząc co najmniej 5 publikacji). Największymi osiągnięciami z zakresu badań prasy polskiej XVIII wieku wykazali się: Jerzy Łojek (19 prac) [113 cytowań], Danuta Hombek (16) [69], z tego wspólnie ze Stanisławem Grzeszczukiem (6) [41], Józef Szczepaniec (10) [50], Elżbieta Aleksandrowska (12) [50], Jadwiga Rudnicka (6) [15], Stanisław Salmonowicz (6) [11], Krystyna Bednarska-Ruszajowa (5) [6], Julian Platt (5) [6] i Dorota Sidorowicz (5). Dorobek tej grupy uczonych, choć zróżnicowany tematycznie, jest trudny do przecenienia, gdyż stanowi 32% wszystkich prac i aż 52% cytowań. Badania tego okresu miały jeszcze jedną

¹¹ Aby nie faworyzować prac starszych, w odniesieniu do piśmiennictwa z lat 1945–2009 operowano tylko cytowaniami, jakie uzyskała dana praca w okresie nie dłuższym niż 14 lat od daty jej publikacji, czyli tzw. okresie \leq *half-life*. Szerzej o metodologii: W.M. Kolaś: Specific Character of Citations in Historiography (using the example of Polish history), *Scientometrics* Vol. 90, iss. 3, s. 905–223, DOI: 10.1007/s11192-011-0553-0; wybrane kwestie metodologiczne rozwija też artykuł: W.M. Kolaś: Historia mediów polskich w świetle wskaźników bibliometrycznych, *Zeszyty Prasoznawcze* 2011, nr 3/4, s. 8–27.

¹² Łączna liczba prac na temat historii polskich mediów za okres 1945–2009 zarejestrowanych w Indeksie Cytowań Historiografii Mediów Polskich wynosiła 15.041 publikacji. Prace te były cytowane 46.152 razy, w czym 23.888 poniżej okresu *half-life*.

cechę wyróżniającą: prasa XVIII wieku była nadzwyczaj często wybierana jako obiekt dysertacji. W okresie 1955–2006 była ona przedmiotem 5 habilitacji: Elżbieta Aleksandrowska (1972), Józef Szczepaniec (1978), Julian Platt (1986), Andrzej Woltanowski (1989) i Danuta Hombek (1997) oraz 24 doktoratów, spośród których 11 zostało opublikowanych¹³, 7 opublikowano częściowo¹⁴, a 6 pozostało w rękopisach¹⁵. Także ten aspekt odcisnął na badaniach wyraźne piętno, bowiem autorzy dysertacji byli twórcami 41% prac i otrzymali 43% cytowań (odpowiednio: 106 i 266).

Wykres 2. Badania nad prasą informacyjną na tle badań prasy XVIII wieku (średnia ruchoma – 2 lata)

Zarówno tradycja, jak i praktyka historiografii dziejów prasy XVIII stulecia skłania do tego, aby rozpatrywać istniejący dorobek w podziale na dwa obszary. Pierwszy nurt obejmuje prasę informacyjną wraz z refleksją ogólną (100 prac) [344 cytowań], drugi natomiast skupia badania nad czasopiśmiennictwem (158) [264], najczęściej literackim lub naukowym. Dodajmy, że oba kierunki, miały charakter komplementarny i rozwijały się zupełnie odrębnie (wykres 2). Ilustruje to wyraźnie *casus* prasy informacyjnej, nad którą najważniejsze prace podjęto w latach 60., podczas gdy doniosłe publikacje z zakresu czasopiśmiennictwa pojawiały się niesystematycznie. Warto też zauważyć, że podział na wspomniane nurty w dużej mierze pokrywa się ze

¹³ Roman Kaleta (1955), Irena Homola (1960), Elżbieta Aleksandrowska (1960), Józef Szczepaniec (1962), Irena Łossowska-Zaporowska (1964), Bogdan Rok (1978), Danuta Hombek (1986), Jarosław Kurkowski (1994), Małgorzata Gorczyńska (1996), Piotr Ugniewski (1997) i Regina Jakubenias (2002).

¹⁴ Ignacy Próchnicki (1960), Irene Sokol (1965), Jerzy Kaśprzyk (1968), Jerzy Jackl (1969), Andrzej Woltanowski (1977), Krystyna Bednarska-Ruszajowa (1980), Teresa Kaźmierczyk (1995).

¹⁵ Irena Stasiewiczówna (1960), Maria Szarma (1962), Julian Platt (1964), Irena Schott (1966), Edward Kędra (1976), Jan Szymon Urbaniak (2006).

specjalizacją autorów¹⁶. O ile prasą informacyjną zajmowali się przeważnie historycy (Łojek) i bibliolodzy (Szczepaniec, Hombek), o tyle czasopiśmiennictwem głównie poloniści (Aleksandowska, Platt). Konsekwencją owej polaryzacji była odmienna poetyka poszczególnych opracowań: o ile historycy dążyli do uogólnień i powiązania historii prasy z dziejami społeczno-politycznymi, o tyle wśród bibliologów dominowało przywiązanie do szczegółów, wśród polonistów natomiast na plan pierwszy wysuwała się analiza treści.

Prasa informacyjno-polityczna XVIII wieku

Do 1956 roku badania nad prasą informacyjną XVIII stulecia podejmowano nadzwyczaj rzadko (9) [28], przeważały zaś prace przyczynkarskie i wznowienia, w szczególności nawiązujące do tradycji jakobińskich (np. „Kuznica Kolałajowska” Władysława Smoleńskiego [5]¹⁷). Jediną większą książką powstałą w tym okresie jest monografia *Gazety Narodowej i Obcej* pióra Anny Goriaczko-Borkowskiej [11]¹⁸, skądinąd napisana tendencyjnie i słaba warsztatowo, gdyż autorka ograniczyła się do analizy treści gazety i kompilacji sądów przedwojennych badaczy. Problem niedostatków warsztatowych nie dotyczył li tylko wskazanej pracy. Rażąco niską wartość opracowań powstałych w czasach stalinowskich podkreśla na ogół zgodnie większość badaczy¹⁹.

Właściwy początek prac nad gazetami i dziennikarstwem XVIII wieku datuje się od 1957 roku i jest w dużej mierze dziełem Jerzego Łojka (19) [113]. Pierwsza jego praca opublikowana w *Kwartalniku Prasoznawczym* była skromną rozprawą relacjonującą proces prasowy pomiędzy Stefanem Łuskiną a *Korrespondentem Warszawskim* w czasie rządów Targowicy [6]²⁰. Niebawem jednak Łojek (podówczas jeszcze magister historii, uczeń Emila Kipy) dał się poznać jako zdolny i płodny autor²¹. Już dwa lata później wydał monografię *Gazety Warszawskiej* w czasie redakcji Łuski [9]²², zaś w 1960 opublikował popularny zarys dziennikarstwa warszawskiego w XVIII wieku [15]²³, który ukazał się nakładem „Książki i Wiedzy”.

¹⁶ Por. S. Dziki: Badania czasopiśmiennictwa w środowiskach polonistycznych, *Prasa Współczesna i Dawna* 1958, nr 4, s. 189–192.

¹⁷ W. Smoleński: *Kuznica Kolałajowska*. Studium historyczne, Warszawa 1949 [4]; tenże: *Wybór pism*, Warszawa 1954 [1].

¹⁸ A. Goriaczko-Borkowska: *Gazeta Narodowa i Obca*, Wrocław 1953 [11].

¹⁹ S. Kurkowski: Oświecenie w publikacjach z lat 1944–1956. Uwarunkowania i dokonania – próba bilansu, [w:] J. Łukasiewicz (red.): *Z badań nad polską tradycją literacką*, Wrocław 1993, s. 65–96.

²⁰ J. Łojek: Pierwszy proces prasowy w Warszawie (sprawa *Korrespondenta Warszawskiego* w 1793 roku), *Kwartalnik Prasoznawczy* 1957, nr 1, s. 31–47 [6]; toż w wersji fr.: *Le premier proces de presse a Varsovie*, *Kwartalnik Prasoznawczy. Foreign Language Edition* 1958, nr 1, s. 43–55 [w literaturze dotyczącej tego pisma pojawia się też pisownia *Korespondent Warszawski*, por. np. przypis 42 w tym artykule – dopisek redakcji].

²¹ A. Jabłoński: *Jerzy Łojek 1932–1986*. Bibliografia, Łódź 2006; B. Łojek: *Jerzy Łojek – niepokorny historyk dylematów niepodległości*. Życie, twórczość, nagroda, Warszawa 2006.

²² J. Łojek: *Gazeta Warszawska* księdza Łuski (1774–1793), Warszawa 1959 [9].

²³ J. Łojek: *Dziennikarze i prasa w Warszawie w XVIII wieku*, Warszawa 1960 [15].

Obie prace były poważnym osiągnięciem i wywołały żywy odzew prasy i pozytywne opinie recenzentów (Wiesław Bieńkowski, Marian Tyrowicz). Wszelako nie wszyscy krytycy byli jednomyślni – wiele krytycznych uwag pod adresem drugiej książki skierował główny konkurent Łojka na rozważanej niwie Józef Szczepaniec²⁴. Pierwsza z prac nie była tematem nowym, gdyż zła sława Łuskiny była w dawnej literaturze silnie obecna. Łojek był zatem zmuszony do weryfikacji wielu mitów i rozrachunku z legendą księdza-redaktora, określanego jako „Don Kichot XVIII-wiecznej prasy polskiej”²⁵. W wyniku kwerendy archiwalnej autor odszukał wiele pojezuickich źródeł i sprostował rozliczne fakty. Wobec głównej zagadki związanej z *Gazetą Warszawską*, czyli pytania: czy Łuskiński działał sam, czy też miał za sobą ukrytych inspiratorów, Łojek przychylił się do tezy, że antyoswieceniowa linia gazety była emanacją osobistych poglądów redaktora. Druga książka obejmowała znacznie szersze spektrum badawcze, chronologicznie rozciągała się od gazet Jana Naumańskiego (1729) do okresu rządów Targowicy. Praca nie miała wprawdzie charakteru ściśle naukowego, lecz wobec braku konkurencyjnych opracowań co najmniej do połowy lat 70. pełniła rolę głównego opracowania na ten temat. Warto zauważyć, że prasa warszawska tego okresu stanowiła bez mała 70% wszystkich polskich inicjatyw, stąd i opracowanie było *sui generis* pierwszym przybliżeniem późniejszej syntezy.

W 1961 roku Łojek obronił doktorat na temat stosunków polsko-rosyjskich w czasach Sejmu Czteroletniego²⁶, a następnie podjął szereg badań podstawowych na temat dawnej prasy. W nurcie tym mieściły się w szczególności prace nad bibliografią [47]²⁷ i statystyką [11]²⁸ oraz interesujący szkic na temat czytelnictwa prasy u schyłku XVIII wieku [4]²⁹, gdzie oszacował hipotetyczną publiczność prasy polskiej tego okresu. Według rachunków Łojka zbiorowość ta liczyła ok. 196 tys. osób, czyli obejmowała 2,25% populacji. Argument ów był później wielokrotnie wykorzystywany przez autora do uzasadnienia tezy, że słaby rozwój prasy w XVIII stuleciu był bezpośrednim skutkiem małej publiczności, nie zaś ograniczeń wynikających z przywilejów prasowych.

Rozprawa była prawdopodobnie zainspirowana sporem, jaki Łojek toczył z Józefem Szczepańcem na temat monopoli prasowych. Spór ten ma własną historię. Jeszcze w 1959 roku Łojek usiłował wyjaśnić ekonomiczne podłoże imprez prasowych w XVIII wieku; odnalazłszy w AGAD dokument na temat finansów *Gazety Warszawskiej* z lat 1770–1773, opublikował go w *Prasie*

²⁴ Rec.: W. Bieńkowski, *Prasa Współczesna i Dawna* 1959, nr 1/2, s. 227–229; M. Tyrowicz, *Zeszyty Prasoznawcze* 1961, nr 1/2, s. 170–172; J. Szczepaniec, *Pamiętnik Literacki* 1962, z. 2, s. 531–536.

²⁵ J. Łojek: Don Kichot XVIII-wiecznej prasy polskiej (Stefan Łuskiński), *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1991, nr 3/4, s. 17–25 [2].

²⁶ UW 1961, promotor J. Woliński, rozprawa opublikowana następnie w Ossolineum: J. Łojek: Misja Debolego w Petersburgu w latach 1787–1792 (z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w czasach Sejmu Czteroletniego). Wrocław 1962.

²⁷ J. Łojek: Bibliografia prasy polskiej 1661–1831, Warszawa 1965 [47].

²⁸ J. Łojek: Statystyka prasy polskiej okresu 1661–1831, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1965, z. 1, s. 5–22 [11].

²⁹ J. Łojek: Ze studiów nad czytelnictwem prasy w Polsce w końcu XVIII wieku (1780–1793), *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1963, t. 2, s. 5–31 [4].

Współczesnej i Dawnej [3]³⁰, kończąc sentencją, że „[...] przedsiębiorstwo gazetowe było w XVIII wieku imprezą dość dochodową, nie mniej jednak wielkich korzyści przynosić z pewnością nie mogło” (s. 200). Dwa lata później ukazał się obszerny, 6-arkuszowy tekst Szczepańca „Monopol prasowy Stefana Łuskiny w Koronie w latach 1773–1793” [7]³¹ (późniejsza rozprawa doktorska pisana pod opieką Karola Głombiowskiego)³², w którym autor wyłożył własną wizję historii gazety, lecz – co najistotniejsze – dowodził poglądu zgoła przeciwnego. Zdaniem Szczepańca słabość rynku prasowego XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej była wtórnym skutkiem istnienia monopolu. W odpowiedzi Łojek napisał krytyczną recenzję³³, w której zasygnalizował hipotezę, że liczba potencjalnych czytelników prasy w XVIII była znikoma. Tezę tę rozwinął rok później we wspomnianym wyżej tekście na temat publiczności czytelniczej [4]³⁴. W 1964 roku Szczepaniec opublikował kolejną, 7-arkuszną rozprawę, gdzie kontynuował uprzednio podjęte wątki, tym razem w odniesieniu do monopolu prasowego Tadeusza Włodka z lat 1793–1796 [8]³⁵. Polemicznie do tych hipotez wrócił znowu Łojek, drukując w 1967 roku tekst o likwidacji monopolu Włodka [3]³⁶, gdzie uzupełniał wywody Szczepańca o nowe dokumenty i dodał własne uzasadnienia. Spór nie wygasł bynajmniej na cytowanej publikacji. Obydwaj autorzy wielokrotnie wracali do problemu i do końca życia pozostali na opozycyjnych stanowiskach.

Prócz wskazanych publikacji do połowy lat 70. obydwaj animatorzy napisali jeszcze kilka ważnych dzieł: Łojek zbadał m.in. *Gazetę Grodzieńską* Antoniego Tyzenhauza [5]³⁷, gazetę z okresu Sejmu Wielkiego *Gazette de Varsovie* (1791–1793) [1]³⁸ oraz wydał książkę na temat polskiej inspiracji prasowej za granicą w czasach Stanisława Augusta [4]³⁹, wysoko cenioną przez historyków⁴⁰, lecz z niewiadomych powodów rzadko wykorzystywa-

³⁰ J. Łojek: Dochody z monopolu prasowego w Polsce XVIII w., *Prasa Współczesna i Dawna* 1959, nr 1/2, s. 198–200 [3].

³¹ J. Szczepaniec: Monopol prasowy Stefana Łuskiny w Koronie w latach 1773–1793, *Ze Skarbca Kultury* 1961, z. 13, s. 5–99 [7].

³² J. Szocki: Józef Marian Szczepaniec (1928–2003), *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 2004, z. 1, s. 171–174.

³³ Rec. J. Łojek, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1962, t. 1, s. 370–373.

³⁴ Por. przyp. 29.

³⁵ J. Szczepaniec: Monopol prasowy Tadeusza Włodka w Polsce w latach 1793–1796, *Ze Skarbca Kultury* 1964, z. 16, s. 5–115 [8]; rec. I. Zaporowska-Łossowska, *Przegląd Humanistyczny* 1966, nr 4, s. 177–182. W 1978 roku rozprawa ta weszła w skład cyklu Drukarstwo i stosunki wydawnicze w Polsce okresu Oświecenia, będącego przedmiotem habilitacji J. Szczepańca – J. Szocki: Józef Marian Szczepaniec (1928–2003), *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 2004, z. 1, s. 171–174.

³⁶ J. Łojek: Likwidacja monopolu prasowego Tadeusza Włodka (1796), *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1967, z. 1, s. 10–30 [3].

³⁷ J. Łojek: *Gazeta Grodzieńska 1776–1783*, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1966, z. 2, s. 5–44 [5].

³⁸ J. Łojek: Wydawcy i redaktorzy *Gazette de Varsovie* (1791–1793), *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1969, z. 4, s. 453–476 [1].

³⁹ J. Łojek: Polska inspiracja prasowa w Holandii i Niemczech w czasach Stanisława Augusta, Warszawa 1969 [4].

⁴⁰ Rec. Z. Libiszowska, *Kwartalnik Historyczny* 1971, nr 4, s. 957–959; S. Meller, *Przegląd Historyczny* 1971, z. 1, s. 135–142 i in.

ną przez prasoznawców. Szczepaniec z kolei wydał monografię gazety Jana Potockiego *Journal Hebdomadaire de la Diète* [2]⁴¹. W mniejszym stopniu dorobek ten uzupełniali inni autorzy. Jedyną liczącą się książką była monografia *Korespondenta Warszawskiego* pióra Ireny Łossowskiej-Zaporowskiej [8]⁴², oparta na wcześniejszym doktoracie (UW 1964, promotor Julian Nowak-Dłużewski). Wydano ponadto kilka tekstów źródłowych, m.in. o rozwoju prasy na Litwie [2]⁴³ oraz Franciszku Bohomolcu jako wydawcy *Wiadomości Warszawskich* [2]⁴⁴, które – przypomnijmy – kontynuowały losy *Kuriera Polskiego* i były protoplastą *Gazety Warszawskiej*.

Jakkolwiek u progu lat 70. stan poznania gazet XVIII-wiecznych był niepełny, tym niemniej większość znaczących tytułów z wyjątkiem *Kuriera Polskiego* znalazła się już w polu zainteresowań badaczy. Sumę wiedzy w tym zakresie reprezentował zwięzły szkic dokumentacyjny Elżbiety Aleksandrowskiej opublikowany w 1967 roku w 4 tomie „Nowego Korbuta” [11]⁴⁵, uzupełniony później w 1972. Wydaje się więc, że u schyłku lat 60. Łojek miał wystarczające powody, aby podjąć prace zmierzające do podsumowania. Pierwsza naukowa synteza dziejów prasy polskiej XVIII wieku ukazała się w 1972 roku jako część makietowego „Zarysu historii prasy polskiej w latach 1661–1831” [6]⁴⁶, w którym problematyce tej Łojek poświęcił trzy rozdziały (2. „Prasa informacyjna latach 1729–1794”, 3. „Polskie czasopiśmiennictwo „moralne”, literackie i społeczno-ekonomiczne w drugiej połowie XVIII wieku”; 4. „Prasa insurekcji 1794”). Ponieważ makietta zyskała wysokie oceny dyskutantów (m.in. M. Tyrowicza)⁴⁷, tekst bez zmian wszedł jako pierwszy rozdział do wydanej cztery lata później syntezy IBL „Prasa polska w latach 1661–1864” (Warszawa 1976, s. 11–59). Jakkolwiek obraz prasy polskiej reprezentowany w opracowaniu miał pewne mankamenty (pomijał prasę Gdańska i Torunia)⁴⁸, zyskał miano opracowania klasycznego i na długie lata stał się punktem wyjścia dla większości badań nad prasą polską XVIII stulecia.

⁴¹ J. Szczepaniec: Wokół Drukarni Wolnej i *Journal Hebdomadaire de la Diète* Jana Potockiego w Warszawie w latach 1788–1792, *Archiwum Literackie* 1973, t. 18, s. 229–296 [2].

⁴² I. Łossowska-Zaporowska: *Korespondent Warszawski* w latach 1792–1796. Zarys monograficzny, Warszawa 1969 [8], rec. J. Szczepaniec, *Zeszyty Prasoznawcze* 1971, nr 1, s. 91–94 i in.

⁴³ A. Śnieżko: Materiały do historii prasy na Litwie w XVIII i XIX w., *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1972, z. 4, s. 499–545 [2].

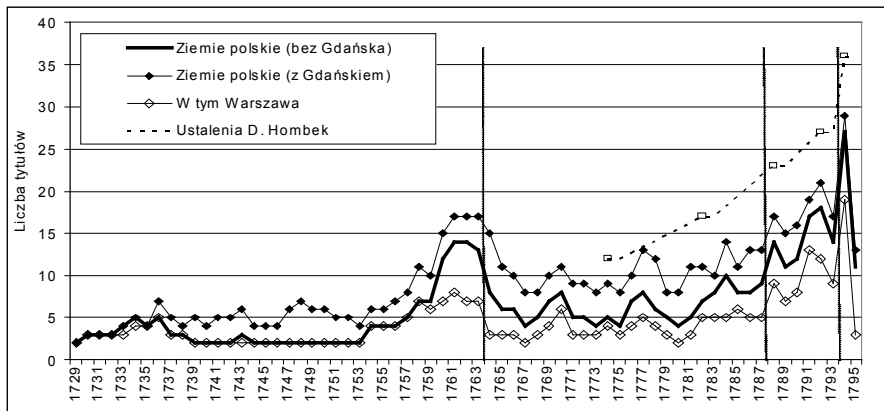
⁴⁴ W. Gramatowski: Franciszek Bohomolec – wydawca, prefekt drukarni i redaktor *Wiadomości Warszawskich*, *Roczniki Biblioteczne* 1970, nr 3/4, s. 531–572 [2].

⁴⁵ E. Aleksandrowska: *Czasopiśmiennictwo*, [w:] Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut. t. 4, Oświecenie. Warszawa 1966, s. 103–117, 524–525 [11]; uzup. tamże, t. 6, cz. 2, Warszawa 1972, s. 23–25. Prace nad Nowym Korbutem zostały poprzedzone m.in. badaniami dokumentacyjnymi J. Rudnickiej: W poszukiwaniu starych czasopism, *Pamiętnik Literacki* 1958, z. 3/4, s. 503–521 [4]; taż: Stan i potrzeby badań nad czasopiśmiennictwem XVII i XVIII w., *Przegląd Humanistyczny* 1961, nr 5, s. 199–203 [1].

⁴⁶ J. Łojek: Zarys historii prasy polskiej w latach 1661–1831, Warszawa 1972 [6].

⁴⁷ M. Tyrowicz: W sprawie podręcznika historii prasy polskiej, *Zeszyty Prasoznawcze* 1971, nr 2, s. 140–141.

⁴⁸ S. Salmonowicz: Uwagi polemiczne o dziejach prasy polskiej w dobie przedrozbiorowej, *Zapiski Historyczne* 1977, z. 3, s. 107–111.

Wykres 3. Prasa polska w latach 1729–1795⁴⁹

Statystyczny wizerunek prasy polskiej w świetle ustaleń Łojka wraz z uwagami następców przedstawia wykres 3 (dane zawarte w syntezie reprezentuje krzywa „bez Gdańska”). Z histogramu można odczytać wiele prawidłowości, w szczególności charakterystyczny wzrost inicjatyw w ostatnich latach panowania Augusta III, a następnie spadek spowodowany likwidacją warszawskich gazet niemieckojęzycznych i upadkiem pierwszych „pism uczonych”. Następnie stopniowy wzrost (od 1780 roku), z wysoką dynamiką w okresie Sejmu Czteroletniego, później zaś, po chwilowym regresie z czasu Targowicy, ponowna eksplozja krótkotrwałych inicjatyw w okresie insurekcji. Obraz ten utrwalił się w polskiej historiografii, choć wiele zagadek pozostało nierozwiązanych.

Po publikacji pierwszego tomu Prasy polskiej 1661–1864 przez kilkanaście lat tempo badań nad dziennikarstwem XVIII wieku wyraźnie osłabło (wykres 1B). Złożyło się na to wiele czynników, a nade wszystko spadek aktywności jej głównego animatora – Jerzego Łojka. Mimo iż legitymował się znacznym dorobkiem, od 1974 roku władze z powodów politycznych wstrzymywały mu nominację profesorską⁵⁰. Potem Łojek skoncentrował się na historii politycznej, pracując nad swoim głównym dziełem „Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja”⁵¹, i podjął aktywną współpracę z opozycją⁵². Na przełomie lat 70.

⁴⁹ Obliczenia własne na podstawie analizy: J. Łojek: Bibliografia prasy polskiej 1661–1831. Warszawa 1965; M. Andrzejewski, M. Chojnacka: Chronologiczny wykaz gdańskich pism, [w:] M. Andrzejewski (red.): Prasa gdańska na przestrzeni wieków, Gdańsk 1999, s. 180–193; Historia Gdańska, t. 5, Bibliografia Gdańska, Sopot 1997, s. 18–28; Czasopisma – poz. 17–220; nadto dane D. Hombeck: Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej. Kraków 2002, s. 42–43.

⁵⁰ Pełna dokumentacja na ten temat: B. Łojek (red.): Jerzy Łojek – niepokorny historyk dyematów niepodległości. Życie, twórczość, nagroda, Warszawa 2006, *passim*.

⁵¹ J. Łojek: Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja. Lublin 1986; wcześniej drukowanej w dwu częściach: Upadek Konstytucji 3 Maja. Wrocław 1976 i Przed Konstytucją Trzeciego Maja. Warszawa 1977.

⁵² Znany był w m.in. jako autor dwu głośnych książek wydanych w drugim obiegu pod pseudonimem Leopold Jędrzejewski: Agresja 17 września 1939 (1979, kilka wydań) i tenże: Dzieje sprawy Katynia (1980, kilka wydań).

i 80. napisał jeszcze cztery ważne teksty na temat prasy XVIII wieku, m.in. artykuł o pismach w języku francuskim [2]⁵³, wydany w rozbudowanej wersji w 1980 roku pt. „Les journaux polonais d’expression française au siècle des lumieres” [2]⁵⁴, w którym znalazły się sylwetki 14 pism francuskojęzycznych wychodzących w Polsce w latach 1754–1794. Istotne uwagi zawierał też wykład „Polityczna rola prasy polskiej 1661–1831” [2]⁵⁵ wygłoszony w maju 1979 roku na sympozjum „Metodologiczne problemy badań nad historią prasy”, a nade wszystko jeden z ostatnich referatów wygłoszony tuż przed wprowadzaniem stanu wojennego (25–27 X 1981) na sympozjum „Prasa–polityka–kultura”. W tekście zatytułowanym „Prasa w życiu społeczeństwa polskiego w epoce rozbiorów” [2]⁵⁶ przeanalizował treść prasy informacyjnej okresu 1772–1795 oraz przedstawił jej wpływ na życie społeczne i uczestnictwo w życiu politycznym. Na końcu sformułował istotne postulaty badawcze:

[...] Prasę polską drugiej połowy XVIII w. badać trzeba w trzech płaszczyznach widzenia. Jako element organizujący życie społeczne, kulturalne i gospodarcze – ten aspekt był dotąd najbardziej chyba zlekceważony, gdy tymczasem w ogłoszeniach gazetowych znaleźć można mnóstwo materiału, z którego historycy niemal jeszcze nie czerpali. Jako przekaznik informacji o wydarzeniach bieżących, a więc informujący środowiska aktywne politycznie i opiniotwórcze o możliwościach działania w sferze kształtującej los państwa – nad tą sprawą zastanawiało się już kilku badaczy, brak jednak jeszcze poważniejszych ustaleń ogólnych. Wreszcie jako element polityki i przekaznik ideologii (kontrowersje ideowe i powiązania tych kontrowersji, ujawnionych na łamach prasy, z głębszym nurtem rzeczywistych działań w sferze politycznej). Prasa nie jest samodzielnym i samoistnym elementem życia publicznego, społecznego i politycznego, lecz zjawiskiem ściśle powiązaniem z całością życia politycznego kraju, z przeobrażeniami jego życia społecznego. Historia jej nie jest więc żadną osobną dziedziną badawczą; jest po prostu specjalizacją leżącą ściśle w sferze historii politycznej i społecznej. Historyk prasy nie jest „prasoznawcą” epok minionych, ale historykiem *tout court*.

Po 1976 roku rzadziej publikował także Józef Szczepaniec (5) [13]⁵⁷. Napisał wszelako kilka znaczących rozpraw, w szczególności studium na temat *Kuriera Polskiego* i pierwszych gazet w czasach saskich [4]⁵⁸ oraz rozprawę o publicystyce doby Sejmu Wielkiego [4]⁵⁹; wydał nadto kilka

⁵³ J. Łojek: Czasopisma polskie w języku francuskim w XVIII wieku, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1979, nr 4, s. 17–25 [2].

⁵⁴ J. Łojek: Les journaux polonais d’expression française au siècle des lumieres, Wrocław 1980 [2].

⁵⁵ J. Łojek: Polityczna rola prasy polskiej 1661–1831, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1980, nr 2, s. 7–13 [2].

⁵⁶ J. Łojek: Prasa w życiu społeczeństwa polskiego w epoce rozbiorów, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1982, nr 3/4, s. 133–144 [1].

⁵⁷ W 1978 roku J. Szczepaniec uzyskał na Uniwersytecie Wrocławskim habilitację na podstawie cyklu 5 rozpraw pod wspólnym tytułem: „Drukarstwo i stosunki wydawnicze w Polsce okresu Oświecenia”, w skład cyklu weszła znana praca wydana w roku 1964: *Monopol prasowy Tadeusza Włodka w Polsce w latach 1793–1796* – por. przyp. 35.

⁵⁸ J. Szczepaniec: Warunki prawno-wydawnicze rozwoju *Kuriera Polskiego* i innych gazet w Polsce czasów saskich, [w:] W. Sachs (red.): *250 lat Kuriera Polskiego*, Warszawa 1983, s. 17–44 [4].

⁵⁹ J. Szczepaniec: Utajone publikacje o treściach politycznych w Polsce w dobie Sejmu Wielkiego, [w:] J. Kostecki, A. Brodzka (red.): *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 2, Warszawa 1992, s. 7–37 [4].

opracowań o poszczególnych tytułach m.in. *Gazecie Warszawskiej* i *Courrier de Pologne* Jana A. Posera [3]⁶⁰. Dorobek innych uczonych był skromniejszy i najczęściej ograniczał się tekstów okazjonalnych, powstałych na obrzeżach innych prac. Warto wspomnieć jedynie o nowych rozprawach na temat czytelnictwa w dobie oświecenia (Andrzeja Kapłona [7]⁶¹ i Zbigniewa Golińskiego [1]⁶²), które poddawały rewizji wcześniejsze ustalenia Łojka, nadto o kilku przyczynkach, m.in. o Janie Naumańskim [3]⁶³ i *Dzienniku Patriotycznych Polityków* [1]⁶⁴. W 1977 roku, czyli tuż po publikacji syntezy, ukazało się także pierwsze wydanie „Słownika literatury polskiego Oświecenia”, zawierające obszerny noty na temat prasy, wydawców i drukarstwa. Praca ta, trzykrotnie później wznawiana, cieszyła się znaczną popularnością [9+10 cytowań]⁶⁵, warto jednak zauważyć, że w części dotyczącej prasy nie było to dzieło oryginalne, gdyż zawierało kompilację informacji zawartych w „Nowym Korbucie”, nieznacznie tylko uzupełnionych.

Od 1986 roku aktywną pracą naukową na polu badań prasy XVIII wieku rozpoczęła Danuta Hombek (16) [69]. Początkowo jej badania koncentrowały się wokół problematyki reklamy w czasopiśmie doby stanisławowskiej, czyli były praktyczną realizacją metodologii opisanej w 1960 roku przez Zdzisława Staniszewskiego i Józef Szczepańca [3]⁶⁶. Rezultatem pierwszych badań autorki była książka „Reklama wydawnicza i księgarska w *Gazecie Warszawskiej* w latach 1764–1795” [2]⁶⁷, powstała na bazie doktoratu (UJ 1986, promotor Stanisław Grzeszczuk). Doświadczenia metodologiczne były doskonałym punktem wyjścia do zrealizowania dużego projektu dokumentacyjnego, polegającego na zebraniu i wydaniu z odpowiednim komentarzem ogłoszeń reklamujących książkę w czasopiśmie polskich XVIII wieku. Pracę tę wraz ze Stanisławem Grzeszczukiem realizowała od 1989 roku. Plonem projektu stała się 5-tomowa dokumentacja opublikowana w 7 woluminach w latach 1992–2005 [41]⁶⁸, przy czym tom ostatni po śmierci Grzeszczu-

⁶⁰ J. Szczepaniec: Prospekt na *Gazetę Warszawską* Jana Ludwika Kocho z 1793 r., *Ze Skarbca Kultury* 1977, z. 29, s. 63–74 [1]; tenże: Wokół *Courrier de Pologne* (1776–1777) Jana Augusta Posera, *Roczniki Biblioteczne* 2002 (rocznik 46), s. 117–135 [2].

⁶¹ A. Kapłon: Czytelnictwo czasów Oświecenia Stanisławowskiego w świetle list prenumeratorów, [w:] T. Kostkiewiczowa (red.): *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, Warszawa 1978, s. 49–82 [7].

⁶² Z. Goliński: O badaniu czytelnictwa w dobie stanisławowskiej, [w:] T. Kostkiewiczowa (red.): *Problemy...*, jw., s. 33–48 [1].

⁶³ M. Tyrowicz: Z rozważań nad osobowością założyciela *Kuriera Polskiego* Jana Naumańskiego, [w:] 250 lat *Kuriera Polskiego*, Warszawa 1983, s. 5–15 [1]; tenże: Pionier prasy polskiej (Jan Naumański), *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1991, nr 3/4, s. 9–16 [2].

⁶⁴ H. Kozłowska: Lwowski Dziennik Patriotycznych Polityków 1792–1798, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, z. 55 (1976), s. 79–111 [1].

⁶⁵ T. Kostkiewiczowa (red.): *Słownik literatury polskiego Oświecenia*. Wrocław 1977 [9]; toż wyd. 2, Wrocław 1991 [10], m.in. hasła: *Czasopiśmiennictwo*, *Monitor* (1765–1785), *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne* (1770–1777) [aut. E. Aleksandrowska]; *Cenzura*, *Drukarstwo-księgarstwo* [aut. J. Szczepaniec]; *Kalendarze* [aut. H. Hinz]; *Publicystyka* [aut. Z. Goliński].

⁶⁶ Z. Staniszewski, J. Szczepaniec: *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII*, *Ze Skarbca Kultury* 1960, z. 12, s. 165–186 [3].

⁶⁷ D. Hombek: *Reklama wydawnicza i księgarska w Gazecie Warszawskiej w latach 1764–1795*, Kielce 1988 [2].

⁶⁸ S. Grzeszczuk, D. Hombek: *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku*. Źródła, t. 1, cz. 1–2, *Gazeta Warszawska 1774–1785*, Wrocław 1992 [13]; toż, t. 2, *Gazeta*

ka opracowała samodzielnie. Doniosłą rolę dzieła dla badań bibliologicznych i literaturoznawczych poświadczają liczne cytowania [41] oraz głosy recenzentów (np. Krzysztofa Dmitruka⁶⁹). Warto jednak podkreślić, że cytowania są niepełne, gdyż znakomita ich liczba funkcjonuje w środowisku bibliologów i literaturoznawców, czyli poza obiegiem prasoznawczym.

W kolejnych latach Danuta Hombek doskonalila metodę. W roku 1997 wydała książkę habilitacyjną na temat wydawnictw Tadeusza Podleckiego [7]⁷⁰, gdzie konsekwentnie wykorzystwała źródła bibliologiczne, w 2001 natomiast ukazała się nowa monografia „Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej” [18]⁷¹. Dzieło nie było typową pracą historyczną, gdyż autorka zastosowała metodologię bibliologiczną, która w najogólniejszym zarysie polegała na odwoływaniu się do źródeł księgoznawczych (anonse, prospekty wydawnicze i inne druki reklamowe). Perspektywa ta stworzyła nowe horyzonty, umożliwiając weryfikację wieku informacji bibliograficznych i faktów historycznych, wpłynęła też znacząco na konstrukcję pracy. Tylko pierwszy rozdział monografii miał charakter syntetyczny i opierał się na tradycyjnej metodologii; w części tej przedstawiono m.in. strukturę rynku prasowego i czasopiśmienniczego, kładąc nacisk na nowe ustalenia statystyczne. Dalsze partie pracy zawierały szkice na temat wybranych inicjatyw prasowych (ok. 60 tytułów, w tym 10 niezrealizowanych), w których zrekonstruowano informacje wydawnicze na podstawie anonsów i prospektów, wskazując na błędy w dotychczasowej literaturze. W rezultacie – co słusznie zauważyli recenzenci – książka syntezą nie była, lecz stwarzała solidne podstawy do jej napisania⁷².

Istotne okazały się nowe ustalenia statystyczne przywołane w książce. Według Danuty Hombek w XVIII wieku wydano 202 tytuły, a nie 126 – jak podawał Łojek. Teza ta skłania do postawienia pytania: czy dotychczasowy dorobek historyków prasy jest rzeczywiście zdeformowany przez niedoszacowania? (por. wykres 3). Odpowiedź nie jest bynajmniej prosta, bowiem podane liczby nie były poparte pełnym zestawieniem bibliograficznym. Bliższa analiza 62 potencjalnie najważniejszych tytułów wykazanych w bibliografii załącznikowej (s. 362–367) oraz wnikliwa lektura poszczególnych rozdziałów wskazuje jednak, że skala błędów i pomyłek w stosunku do najważniejszych gazet i czasopism tego okresu jest niewielka. Korekty wprowadzone przez Hombek dotyczyły czterech obszarów: 1. niepoprawnych

Warszawska 1786–1792, Kraków 1995 [10]; toż, t. 3, *Gazeta Warszawska 1793–1800*; Aneks 1774–1793, Kraków 1996 [10]; toż t. 4, *Od Nowin Polskich do Wiadomości Warszawskich 1729–1773*, cz. 1, *Od Nowin Polskich do Kuriera Warszawskiego 1729–1764*, cz. 2, *Wiadomości Warszawskie 1765–1773*, aneks 2 1774–1795, Kraków 2000 [6]; D. Hombek: toż t. 5, *Gazeta Narodowa i Obca – Korespondent Warszawski 1791–1800*, Kraków 2005 [2].

⁶⁹ Rec. K.M. Dmitruk: *Wiek Oświecenia* 2002, t. 18, s. 195–197.

⁷⁰ D. Hombek: *Wydawnictwa warszawskie Tadeusza Podleckiego w świetle publikacji reklamowych z lat 1785–1794*. Studium bibliologiczne, Kielce 1997 [7].

⁷¹ D. Hombek: *Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej*, Kraków 2001 [18].

⁷² Rec. T. Kostkiewiczowa, *Wiek Oświecenia* 2003, t. 19, s. 212–214; J. Ryba, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 2003, z. 1, s. 221–224.

jednostek bibliograficznych przyjętych przez Łojka⁷³ (np. *Korrespondent Warszawski* zarejestrowany 4 razy); 2. drobnych błędów w datowaniu (np. *Kurier Litewski* 1760–1763, nie 1760–1764); 3. nielicznych pomyłkowych rejestracji dzieł zwartych; 4. w największym jednak zakresie odnoszą się do pominiętych czasopism efemerycznych, np. *Widok* (1778), *Praktyka Lekarska* (1795), *Historia Polityczna Państw Starożytnych...* (1771–1772) i inne.

Odrębnym zagadnieniem jest geografia wydawnicza (tabela 1) i problem pism gdańskich, pominiętych przez Łojka. Pism tych jednak Danuta Hombek także nie badała (podała tylko ich liczbę), a z fragmentarycznych danych na ten temat wiadomo, że ukazywało się ich w XVIII wieku 32 lub 34 (średnio 3,3 rocznie). Wśród nich dominowały jednak bezwzględnie czasopisma, zaś jedyne trwale pismo informacyjne często zmieniające tytuł *Nützlicher Danziger Erfahrungen / Danziger Anzeigen* (1739–1921) zawierało przede wszystkim reklamy, które wzbogacała niewielka część informacyjna⁷⁴. Podobne uwagi można odnieść do Torunia, odnotowanego w bibliografii Łojka, ale nieuwzględnionego w pierwszym tomie syntezy⁷⁵. Ostatecznie więc wydaje się, że problem błędów i niedoszacowania nie dotyczy prasy informacyjnej, lecz czasopiśmiennictwa (przeważnie efemeryd) oraz wydawnictw gdańskich.

Tabela 1. Geografia prasy polskiej 1701–1800⁷⁶

Miasto	Liczba tytułów		
	Wg Hombek	Wg Łojka	Różnica
Warszawa	105	86	19
Gdańsk	34	0	34
Lwów	12	10	2
Toruń	11	6	5
Kraków	9	6	3
Wilno	7	6	1
Grodno	5	4	1
Elbląg	4	0	4
Poznań	4	4	0
Inne	11	4	7
	202	126	76*

* Wraz z opisami wielokrotnie zarejestrowanymi przez J. Łojka

⁷³ Problem dotyczy znanego wśród historyków prasy pytania, na które – dodajmy – brak jednoznacznej odpowiedzi: **kiedy zmiana tytułu, wydawcy, linii politycznej jest podstawą uznania nowej jednostki bibliograficznej?** Łojek we wstępie do bibliografii nie zdefiniował sposobu określania jednostek bibliograficznych.

⁷⁴ M. Chojnacka: Prasa gdańska w okresie oświecenia – wiek XVIII, [w:] Prasa gdańska... jw., s. 42–54; M. Andrzejewski, M. Chojnacka: Chronologiczny wykaz gdańskich pism, tamże, s. 180–193; Historia Gdańska, t. 5 Bibliografia Gdańska, Sopot 1997, s. 18–28: Czasopisma – poz. 17–220.

⁷⁵ S. Salmonowicz: Gazety i periodyki toruńskie w XVIII w., [w:] tegoż: Toruń w czasach baroku i oświecenia, Warszawa 1982, s. 118–146.

⁷⁶ Obliczenia własne na podstawie: J. Łojek: Bibliografia prasy polskiej 1661–1831, Warszawa 1965; D. Hombek: Prasa i czasopisma polskie...jw., s. 42–43.

Prócz Danuty Hombek badania na temat XVIII-wiecznych gazet podjęło także od połowy lat 90. kilku innych autorów. Już w roku 1995 monografię *Kuriera Polskiego* za lata 1729–1754 napisała Teresa Kaźmierczyk (doktorat UJ, promotor Józef A. Gierowski). Niestety praca nie została opublikowana i znana jest tylko z kilku artykułów⁷⁷. Wśród pozostałych unikalny charakter miała próba syntezy dziejów pierwszych gazet z okresu 1729–1740 Elżbiety Wierzbickiej [1]⁷⁸ oraz obszerna, lecz słaba w sensie prasoznawczym monografia Reginy Jakubenas na temat prasy Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1760–1792⁷⁹ (doktorat IBL 2002). Ostatnia praca skupiła się niemal wyłącznie na analizie treści, przywoływanej obficie *in extenso* na łamach książki, zaś informacje o tym, co jest przedmiotem rozprawy, znalazły się dopiero w zakończeniu (s. 375). Ostatecznie więc mimo powstania kilku nowych opracowań litewskich, które Jakubenas przywołała, wciąż najpełniejszym zarysem prasy WKL pozostał dawny artykuł Aleksandra Śnieżki [2]⁸⁰.

Prasa insurekcji kościuszkowskiej

Osobnym polem badawczym w historii dziennikarstwa XVIII wieku jest prasa okresu insurekcji kościuszkowskiej. W okresie kilku miesięcy powstania ukazywało się bowiem w kraju aż 19 gazet (lub 22 jeśli wliczyć twory gazetopodobne), z czego tylko jedna – *Korespondent Narodowy i Zagraniczny* – miała stary rodowód. Prasa tego okresu bardzo wcześnie zyskała naukową monografię – już w 1913 doktorat na ten temat pod opieką Wacława Tokarza napisał Karol Drewnowski. Praca ta ukazała się drukiem dopiero w 1936 roku⁸¹, lecz do dnia dzisiejszego w znacznych partiach zachowała aktualność.

Po wojnie problematyka gazet powstańczych z 1794 roku nie pojawiała się wprawdzie na warsztatach uczonych zbyt często (13 prac) [30 cytowań], lecz była systematycznie poszerzana. Poważne kroki poczyniono już w latach 60. Pierwszy był doktorat Ignacego Próchnickiego „*Studia nad czasopiśmiennictwem okresu insurekcji kościuszkowskiej*”, napisany na UJ w 1960 roku na seminarium Kazimierza Wyki, niestety pozostał w rękopisie, autor zaś opublikował wcześniej tylko fragment na temat jakobińskiej *Gazety*

⁷⁷ T. Kaźmierczyk: *Kurier Polski* w pierwszym ćwierćwieczu swojego istnienia, Kraków 1995 – praca niepublikowana (rozprawa doktorska UJ); taż: Informacje o sejmikach na łamach *Kuriera Polskiego* w latach 1729–1754, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 2002, nr 1/2, s. 131–135; taż: Informacje o komisjach sejmowych w *Kurjerze Polskim*, [w:] K. Matwijowski (red.): *Z badań nad Rzeczypospolitą w oczach nowożytnych*, Wrocław 2001, s. 171–174 i in.

⁷⁸ W. Wierzbicka: Warszawskie gazety drukowane z lat 1729–1740, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 2002, z. 2, s. 5–44 [1].

⁷⁹ R. Jakubenas: *Prasa Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVIII wieku*, Kraków 2005.

⁸⁰ Por. przyp. 43.

⁸¹ K. Drewnowski: *Dziennikarstwo polskie za czasów powstania kościuszkowskiego*, *Przegląd Historyczny* 1936, t. 33, s. 184–245.

Rządowej [7]⁸². Dużą rolę odegrał także opublikowany w 1964 roku zbiór dokumentów źródłowych na temat akcji wydawniczej władz powstańczych, zawierający nieznane wcześniej dane finansowe, wydany przez Helenę Oprawko i Józefa Szczepańca [9]⁸³. W kolejnych latach ukazały się jeszcze monografie kilku pism (*Korespondenta Narodowego i Zagranicznego* [8]⁸⁴, *Journal Historique de Varsovie*, *Bulletin National Hebdomadaire* [2]⁸⁵, *Gazety Powstania Polski* [1]⁸⁶) oraz szkic na temat propagandy pióra Andrzeja Woltanowskiego [1]⁸⁷.

Zainteresowanie Woltanowskiego okazało się trwałe. Już w 1977 obronił na UW doktorat na podstawie rozprawy „Propaganda insurekcji kościuszkowskiej” (promotor Andrzej Zahorski), która pozostała w rękopisie. W 1984 wydał zaś obszerną, 27-arkuszową monografię „Prasa i pisma periodyczne powstania kościuszkowskiego” [6]⁸⁸. Książka ukazała się w samym środku kryzysu lat 80. i nosiła na sobie piętno tego okresu – słabe wykonanie techniczne i druk na powielaczu sprawił, że była ledwie czytelna. Jednak w warstwie merytorycznej okazała się dużym krokiem do przodu, zestawiała bowiem drobiazgowo całą dostępną wiedzę na ten temat, zarówno jeśli chodzi o ośrodek warszawski, jak i mało znane wydawnictwa krakowskie i wileńskie. W 1989 roku w Instytucie Historii PAN na podstawie pracy Woltanowski otrzymał habilitację. Sześć lat później autor wydał jeszcze interesującą antologię publicystyki powstańczej⁸⁹, lecz dalszą pracę zawodową przerwała przedwczesna śmierć. Monografia Woltanowskiego w dużej mierze wyczerpywała zagadnienie, wzbogacały tę wiedzę tylko nieliczne wydane później przyczynki i prace porównawcze [3]⁹⁰.

⁸² I. Próchnicki: *Gazeta Rządowa* – organ prasowy rewolucji 1794 r., *Prasa Współczesna i Dawna* 1958, nr 2, s. 103–129 [7].

⁸³ H. Oprawko, J. Szczepaniec: Materiały do działalności wydawniczej naczelnych władz powstańczych 1794 roku w Warszawie, *Ze Skarbca Kultury* 1964, z. 16, s. 214–295 [9].

⁸⁴ Rozdz. VI pracy: I. Łossowska-Zaporowska: *Korespondent Warszawski* w latach 1792–1796. Zarys monograficzny, Warszawa 1969, s. 135–188 [8]; też: *Korespondent Narodowy i Zagraniczny* wobec Insurekcji Kościuszkowskiej, *Biuletyn Prasoznawczy Studium Dziennikarskiego UW* 1963, nr 4, s. 106–126 [2].

⁸⁵ J. Szczepaniec: W kręgu spornych zagadnień *Journal Historique de Varsovie* i *Bulletin National Hebdomadaire* z 1794 roku, *Rocznik Warszawski* 1970, t. 8, s. 125–142 [2].

⁸⁶ Z. Nowak: Odnalezione pierwsze numery *Gazety Powstania Polski* z 1794 roku, *Libri Gedanenses* 1975, r. 9, s. 209–228 [1].

⁸⁷ A. Woltanowski: Z dziejów propagandy insurekcji kościuszkowskiej w Warszawie, *Rocznik Warszawski* 1969, r. 9, s. 31–62 [1].

⁸⁸ A. Woltanowski: Prasa i pisma periodyczne powstania kościuszkowskiego, Białystok 1984 [6]. Rec. M. Wojtyński: *Kronika Warszawy* 1989, nr 1, s. 137–142.

⁸⁹ A. Woltanowski (red.): Józef Wybicki i inni. Wybór publicystyki powstania kościuszkowskiego, Białystok 1996.

⁹⁰ J. Szczepaniec: *Dziennik Powstania Narodu* z 1794, *Rocznik Warszawski* 1994, t. 24, s. 41–93 [2]; E.M. Ziółek: *Gazeta Krajowa – Gazeta Wolna Warszawska – Gazeta Warszawska* w 1794 roku, *Roczniki Humanistyczne* 1989, z. 2, s. 143–166; D. Hombeck: Wydawnictwa warszawskie Tadeusza Podleckiego w świetle publikacji reklamowych z lat 1785–1794, Kielce 1997, s. 215–223; też: Reklama piśmiennictwa politycznego w czasach insurekcji kościuszkowskiej, *Studia Historyczne* 1987, z. 2, s. 191–202; M. Jaeger: Działalność propagandowo-informacyjna władz powstańczych (1794, 1830–1831, 1863–1864). Lublin 2002.

Czasopiśmiennictwo XVIII wieku

Badania w zakresie czasopiśmiennictwa XVIII wieku rozwijały się we własnym rytmie, w zupełnym niejako oderwaniu od omówionego wyżej dyskursu. Dorobek w tym zakresie był wprawdzie znaczny (158 prac) [264 cytowań], lecz zdecydowanie bardziej rozproszony. Dominowały bowiem sylwetki czasopism i wydawców (90) [149], podczas gdy prace poświęcone zagadnieniom ogólnym podejmowano rzadziej (68) [115] i w większości wypadków dotyczyły typologii (25) [54] bądź geografii wydawniczej (16) [27]⁹¹. W zasadzie trudno wskazać choćby jedną pracę o charakterze syntetycznym obejmującą całe spektrum czasopiśmiennictwa XVIII stulecia. Rolę taką odgrywały jedynie fragmenty omówionych wcześniej dzieł ogólnych, w szczególności szkice Elżbiety Aleksandowskiej pomieszczone na łamach „Nowego Korbuta” [11]⁹² i „Słownika literatury polskiego Oświecenia” [19]⁹³ oraz monografia Danuta Hombek [18]⁹⁴, która zawierała sylwetki poszczególnych pism. Odosobnioną próbę systematyzacji ówczesnych czasopism podjął jedynie Stanisław Salmonowicz w krótkim referacie w języku niemieckim wygłoszonym w 1981 roku na konferencji w Kitzingen [2]⁹⁵.

Najstarszy odcinek dziejów czasopiśmiennictwa, czyli historia gdańskich i toruńskich czasopism „uczonych”, które wydawano już od lat 20. XVIII wieku, jest w polskiej historiografii obszarem najmniej poznanym. Wprawdzie badania na ten temat podjął w 1968 roku Jerzy Kasprzyk, który na Uniwersytecie Gdańskim obronił rozprawę doktorską „Gdańskie czasopiśmiennictwo naukowe i moralne pierwszej połowy XVIII wieku”, lecz praca nigdy nie ukazała się drukiem i jest znana jedynie z krótkiego artykułu [3]⁹⁶. Nieznacznie problematykę tę rozwinęły prace następców [3]⁹⁷, stąd osiemnastowieczny Gdańsk pozostał terenem prawie nieznanym. Równie słabo zbadane są dzieje czasopism toruńskich. Jakkolwiek trzy główne tytuły z II połowy wieku (*Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen*, *Tornische Nachrichten von Gelehrten Sachen* i *Thornische Historische Nachrichten...*)

⁹¹ Pozostałe publikacje z grupy ogólnych (32) [44] dotyczyły rozmaitych aspektów przekrojowych, głównie zawartości czasopism – np. J. Jackl: Teatr stanisławowski w prasie współczesnej polskiej i obcej, *Pamiętnik Teatralny* 1967, z. 2, s. 185–211 [4].

⁹² Zob. przyp. 45.

⁹³ Zob. przyp. 65.

⁹⁴ Por. przyp. 71.

⁹⁵ S. Salmonowicz: Die Zeitschriftentypen in Polen und ihre Rolle als Förderer der Aufklärung, [w:] H. Ischreyt (red.): *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Berlin 1986, s. 65–89 [2].

⁹⁶ J. Kasprzyk: Gdańskie czasopiśmiennictwo naukowe i moralne pierwszej połowy XVIII wieku, *Rocznik Gdański* 1968, t. 27, s. 33–68 [3].

⁹⁷ M. Chojnacka: Prasa gdańska w okresie oświecenia – wiek XVIII, [w:] *Prasa gdańska... jw.*, s. 42–54; M. Andrzejewski, M. Chojnacka: Chronologiczny wykaz gdańskich pism, tamże, s. 180–193; M. Chojnacka: Die Danziger Presse in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: ein Forschungsbericht, *Studia Niemcoznawcze* 1998, t. 15, s. 211–223; A. Grześkowiak-Krwawicz: Rola czasopism w kształtowaniu kultury literackiej, [w:] *teżże*: Gdańsk oświecony, Warszawa 1998, s. 128–153; E. Kotarski: Krajobraz medialny osiemnastowiecznego Gdańska, *Wiek Oświecenia* 2003, t. 19, s. 69–96.

zostały w miarę dokładnie opisane (5) [10]⁹⁸, refleksja syntetyczna na temat prasy toruńskiej ogranicza się wyłącznie do prac Stanisława Salmonowicza [4]⁹⁹. W rezultacie znakomita większość prac i wysiłku badawczego z analizowanego pola odnosiła się wyłącznie do Warszawy.

Początek warszawskiego czasopiśmiennictwa naukowego i literackiego wiąże się przede wszystkim z postacią Wawrzyńca Mitzlera de Kolof, który począwszy od połowy lat 50., redagował i wydawał kilka ważnych periodyków. Osobą Mitzlera interesował się już w II poł. XIX wieku Roman Pilat¹⁰⁰. Po wojnie problematykę znacznie rozwinął wybitny historyk literatury Mieczysław Klimowicz [25]¹⁰¹, który w jednej z pierwszych swoich prac zwrócił uwagę na rolę wydawcy we wczesnej fazie polskiego oświecenia i obszernie opisał jego wydawnictwa, począwszy od *Warschauer Bibliothek*, a na *Monitorze* skończywszy. Zagadnienia te ugruntował później Jarosław Kurkowski. Najpierw w kilku artykułach [1]¹⁰², a następnie w monografii „Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III” [7]¹⁰³, gdzie ukazał wczesne wydawnictwa Mitzlera na szerokim tle ówczesnych czasopism naukowych. Praca Kurkowskiego ma nieco większy zakres, gdyż rozważa sprawy ogólne oraz przedstawia zawartość ówczesnych pism. Wyczerpującej analizie poddano tu dwa tytuły Mitzlera (*Warschauer Bibliothek*, *Acta Litteraria*), a także pismo Christiana Friesego *Journal Littéraire de Pologne* oraz periodyk *Polnischer Büchersaal* redagowane przez Jana D. Janockiego. Problematykę innych pism Mitzlera, w szczególności *Monitora* rozwijali inni autorzy.

Szczególną pozycję w tych rozważaniach zajęły badania nad czołowym pismem moralnym epoki stanisławowskiej *Monitorem*. Prace te cechowały się nadzwyczajną dynamiką i zaowocowały dużym dorobkiem. Po 1945 roku

⁹⁸ M. Dunajówna: Z dziejów toruńskiego czasopisma *Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen* (1760–1772), Toruń 1960 [5]; J. Dygdała: Toruńskie czasopismo *Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen*. Problemy redakcji, zasięgu oddziaływania i profilu politycznego, *Zapiski Historyczne* 1978, z. 3, s. 67–87 [2]; K. Woźniak: Tematyka literacka na łamach *Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen* (1762–1766) na tle wczesnego Oświecenia na Pomorzu, [w:] B. Woźniczka-Paruzel: Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI–XIX wieku, Toruń 1999, s. 41–68 [1]; E. Głodowska: Z dziejów *Thornische Historische Nachrichten von dem Anfange Fortgange und Ende des jetzigen Türkenkrieges mit Russland und Oesterreich* (1787–1791), [w:] B. Ryszewski: Studia o bibliotekach i zbiorach polskich, t. 6, Toruń 1994, s. 69–80 [1].

⁹⁹ S. Salmonowicz: Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII w., *Rocznik Toruński* 1976, r. 11, s. 215–227 [2]; tenże: Gazety i periodyki toruńskie w XVIII w., [w:] tegoż: Toruń w czasach baroku i oświecenia, Warszawa 1982, s. 118–146 [1]; tenże: Kultura umysłowa Torunia między barokiem a oświeceniem, [w:] J. Dygdała, S. Salmonowicz, J. Wojtowicz: Historia Torunia, t. 2, cz. 3, Toruń 1996, s. 364–370 [1].

¹⁰⁰ R. Pilat: Początek publicystyki literackiej w Polsce, cz. 1, *Czasopisma „uczone”*, Lwów 1882, odb. z *Przewodnika Naukowego i Literackiego* 1882.

¹⁰¹ M. Klimowicz: Mitzler de Kolof, redaktor i wydawca, [w:] R. Kaleta, M. Klimowicz: Prekursorzy oświecenia, Wrocław 1953, s. 219–326 [25].

¹⁰² J. Kurkowski: Działalność Wawrzyńca Mitzlera de Kolof w Rzeczypospolitej jako redaktora czasopism i wydawcy źródeł historycznych, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria I, Historia Nauk Społecznych* 1990, z. 4 (1990), s. 5–84 [1]; tenże: Do jakiego odbiorcy adresowane były *Acta Litteraria* – XVIII-wieczne „czasopismo uczone”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 1987, nr 1, s. 99–126.

¹⁰³ J. Kurkowski: *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994 [7] – praca oparta na rozprawie doktorskiej pod takim samym tytułem (IHNT PAN 1994, promotor E. Stasiak-Jazukiewicz).

Monitorowi poświęcono aż 36 prac (w tym 6 książek) cytowanych 80 razy, co oznacza, że prace nad pismem stanowiły aż 22% publikacji i 30% cytoowań z rozważanego pola badawczego. Zdumiewająco duży był też korpus autorski (19 uczonych), wśród których sześcioro napisało na temat *Monitora* dysertacje, w tym rozprawę habilitacyjną oraz dwa doktoraty przedwojenne¹⁰⁴ i trzy powojenne¹⁰⁵. Po 1945 badania nad pismem rozpoczęła w latach 50. Jadwiga Rudnicka (3) [9]¹⁰⁶, a następnie rozwijali Roman Kaleta [25]¹⁰⁷ i Zofia Sinko [9]¹⁰⁸. Od 1959 roku pismem zainteresowała się Elżbieta Aleksandrowska, której dokonania na tym polu okazały się największe (10) [17]. Złożył się nań m.in. cykl artykułów będący podstawą habilitacji w 1972 roku [6]¹⁰⁹ oraz krytyczne wydanie pisma w 1976 w serii Biblioteka Narodowa [11]¹¹⁰. Czasopismo było aktywnie badane także w latach późniejszych. Warto wskazać w szczególności prace Krystyny Bednarskiej-Ruszałowej (4) [5]¹¹¹, która w 1980 opisała bibliologiczną zawartość periodyku, oraz kilku innych autorów, którzy podejmowali prace przyczynkarskie¹¹².

Drugim pismem cenionym przez polonistów były wydawane przez Michała Grölla *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne* (15) [19], redagowane przez Jana Albertrandiego i Adama Naruszewicza. Pierwszą poważną rozprawę na ich temat jeszcze w 1933 roku napisała Irena Turowska-Barowa¹¹³, po wojnie zaś prace zainaugurowała monografia bibliograficzna Elżbiety

¹⁰⁴ Prace niepublikowane: W. Orłowski: Satyra na łamach *Monitora* (UJ 1913); M. Mičałkiewicz: *Monitor* (UJ 1922).

¹⁰⁵ R. Kaleta (1955), I. Stasiewiczówna (1960), K. Bednarska-Ruszałowa (1980).

¹⁰⁶ J. Rudnicka: Ostatnie roczniki *Monitora* 1784–1785, *Pamiętnik Literacki* 1953, z. 2, s. 655–670 [5]; też: Z genealogii *Monitora* z roku 1763, *Pamiętnik Literacki* 1955, z. 1, s. 211–221 [3] i in.

¹⁰⁷ R. Kaleta: *Monitor* z roku 1763 na tle swoich czasów, [w:] R. Kaleta, M. Klimowicz: *Prekursorzy oświecenia*, Wrocław 1953, s. 7–217 [25], w 1955 roku R. Kaleta w IBL obronił doktorat na ten temat (prom. Jan Kott).

¹⁰⁸ Z. Sinko: *Monitor* wobec angielskiego *Spectatora*, Wrocław 1956 [9].

¹⁰⁹ E. Aleksandrowska: Johan Turesson Oxenstierna w Polsce. Z warsztatu bibliografa *Monitora* (cz. 1), *Pamiętnik Literacki* 1959, z. 3/4; też: Wiersze siedemnastowieczne i saskie w *Monitorze* (2), *Pamiętnik Literacki* 1960, z. 4, s. 435–462; też: Monitorowe „autopowtórzenia”. Z warsztatu bibliografa *Monitora* (3), *Pamiętnik Literacki* 1963, z. 4, s. 443–498; też: Ostatnie lata *Monitora* 1779–1785 w świetle autopowtórzeń (4), [w:] J. Maciejewski i in.: *Prace o literaturze i teatrze ofiarowane Zygmuntowi Szweykowskiemu*, Wrocław 1966, s. 62–71 [razem 6].

¹¹⁰ *Monitor* 1765–1785, oprac. E. Aleksandrowska, Wrocław 1976 [11]. Najnowszy stan prac zawierał artykuł tejże: *Monitor* (1765–1785), [w:] I. Kałużka (red.): *Materiały do studiów nad epoką Oświecenia. Rozprawy historycznoliterackie*, Gdańsk 1993, s. 235–245.

¹¹¹ K. Bednarska-Ruszałowa: Nauka i uczeni na łamach *Monitora* (1765–1785), *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie* 1983, r. 28, s. 5–48 [2]; też: Problematyka książki na łamach *Monitora* (1765–1785), *Roczniki Biblioteczne* 1983, z. 2, s. 69–110; też *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 1983, nr 1/2, s. 121–150; też: *Monitor* stanisławowski jako źródło do badań księgoznawczych, [w:] Z. Jabłoński (red.): *Z historycznych i metodologicznych problemów badań księgoznawczych i bibliotekoznawczych*, Kraków 1985, s. 15–36; nadto praca niepublikowana: też: Książka, literatura, czytelnictwo na łamach *Monitora*, Kraków 1985 (rozprawa doktorska UJ, promotor Stanisław Grzeszczuk).

¹¹² Np. B. Woźniak: Walka z przesądami na łamach *Monitora*, *Studia Historyczne* 2004, z. 2, s. 157–168.

¹¹³ I. Turowska-Barowa: *Zabawy przyjemne y pożyteczne* (1770–1777). Ze studiów nad literaturą stanisławowską, Kraków 1933 (na podstawie doktoratu UJ 1931, seminarium I. Chrzanowskiego).

Aleksandrowskiej [11]¹¹⁴ (doktorat IBL, promotor Zygmunt Szwejkowski). Dalsze systematyczne prace nad pismem prowadził Julian Platt (5) [6], który już w 1968 roku opracował krytyczne wydanie w serii Biblioteka Narodowa [4]¹¹⁵, a następnie dopełnił szeregiem studiów i zwieńczył monografią [2]¹¹⁶; praca ta stała się przedmiotem jego habilitacji uzyskanej na Uniwersytecie Gdańskim. Warto jednak podkreślić, że obliczone cytowania w odniesieniu do dwu powyższych pism są niepełne, gdyż znakomita ich liczba funkcjonuje w środowisku literaturoznawców, czyli poza obiegiem prasoznawczym.

Spośród pozostałych czasopism epoki stanisławowskiej wyróżniały się pisma wydawane przez Piotra Świtkowskiego (6) [14] oraz periodyki Tadeusza Podleckiego (3) [7]. Zainteresowanie pierwszym z nich ma sporą tradycję, gdyż doktorat na jego temat napisano już w 1927 roku¹¹⁷. Po wojnie prace także nie ustały. Pierwszą dużą rozprawę na temat czołowego pisma Świtkowskiego – *Pamiętnika Historyczno-Politycznego* napisała Irena Homola już w 1958 roku [1]¹¹⁸, zaś dwa lata później ukazała się monografia książkowa [13]¹¹⁹ (doktorat UJ, promotor Celina Bobińska). Po upływie 40 lat do problematyki tej wróciła Dorota Sidorowicz (3)¹²⁰, zaś inni badacze poświęcili kilka studiów jego drugiemu pismu – *Magazynowi Warszawskiemu Pięknym Nauk* [3]¹²¹.

Działalność prasowa Podleckiego, redaktora i wydawcy kilku czasopism epoki stanisławowskiej, m.in. *Dziennika Handlowego* i *Przewodnika Warszawskiego*, jeszcze do połowy XX wieku była w literaturze niemal nieobecna; w 1966 roku na UJ powstał jedynie niepublikowany doktorat Ireny Schott na temat zawartości pierwszego z jego pism¹²². W 1997 nastąpił przełom, gdyż jego działalność została wszechstronnie opisana w rozprawie

¹¹⁴ E. Aleksandrowska: *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne*. Monografia bibliograficzna, Wrocław 1959 [9]; toż wyd. 2 zm. i popr. Warszawa 1999 [2].

¹¹⁵ J. Platt (red.): *Zabawy przyjemne i pożyteczne 1770–1777*. Wybór, Wrocław 1968 [4]; toż przedruk Wrocław 2004.

¹¹⁶ J. Platt: *Zabawy Przyjemne i Pożyteczne 1770–1777*. Zarys monografii pierwszego polskiego czasopisma literackiego, Gdańsk 1986 [2].

¹¹⁷ T. Bielecki: *Poglądy społeczno-polityczne Piotra Świtkowskiego* (praca niepublikowana, UJ 1927).

¹¹⁸ I. Homola: *Piotr Świtkowski i jego Pamiętnik Historyczno-Polityczny*, *Zeszyty Naukowe UJ. Historia* 1958, z. 3, s. 119–161 [1].

¹¹⁹ I. Homola: *Pamiętnik Historyczno-Polityczny Piotra Świtkowskiego 1782–1792*, Kraków 1960 [13].

¹²⁰ D. Sidorowicz: Artykuły z niemieckiego miesięcznika *Historisches Portefeuille* (1782–1788) w przekładach polskich na łamach czasopism Piotra Świtkowskiego, *Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich* 2001, z. 12, s. 19–33; taż: Kto czytał czasopisma Piotra Świtkowskiego? Świadczenia odbioru, *Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich* 2008, z. 18/19, s. 25–37; taż: Artykuły z *Berlinische Monatsschrift* (1783–1796) na łamach czasopism Piotra Świtkowskiego, *Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich* 2002, z. 13, s. 39–61.

¹²¹ M.in., H. Borkowska: *Magazyn Warszawski Pięknym Nauk* Piotra Świtkowskiego 1784–1785, *Roczniki Biblioteczne* 1971, z. 1/2, s. 31–41 [3].

¹²² I. Schott: *Rola Dziennika Handlowego dla rozwoju przemysłu i handlu wewnętrznego w Polsce w II połowie XVIII wieku*, Kraków 1966 – niepublikowana rozprawa doktorska (UJ, promotor Celina Bobińska).

habilitacyjnej Danuty Hombek [7]¹²³, później zaś wiedzę tę poszerzali następcy (2) [1]¹²⁴. Prace nad innymi periodykami podejmowano znacznie rzadziej (14) [16]. Spośród ważniejszych inicjatyw warto odnotować dwa pisma Piotra Dufoura (*Polak Patriota* i *Annonces et Avis Divers de Varsovie*) [5]¹²⁵, lesznieński periodyk medyczny *Primitiae Physico-Medicae...* (5) [4]¹²⁶ oraz pismo ogłoszeniowe *Warszawskie Ekstraordynaryjne Tygodniowe Wiadomości* – wyczerpująco opisane przez Zdzisława Staniszewskiego (2) [5]¹²⁷.

Kalendarze i gazety pisane

Na obrzeżach głównego nurtu badań nad gazetami i czasopiśmiennictwem rozwijały się też prace dotyczące wydawnictw paraprasy: kalendarzy (12) [34] i gazet pisanych (5) [11]. Refleksja na temat XVI-II-wiecznych kalendarzy pojawia się dość wcześnie. Pisał o nich Franciszek M. Sobieszczański i Hieronim Łopaciński¹²⁸, a nade wszystko Władysław Smoleński¹²⁹, który dokładnie opisał ich dzieje i wskazywał na doniosłą rolę kalendarza jako środka ówczesnej komunikacji. Po wojnie aż do początku lat 70. nie powstała w tym zakresie żadna poważna praca. Duże znaczenie dla dalszych badań miały dopiero badania podjęte przez Henryka Hinz (2) [11]¹³⁰, w szczególności zaś wydana wraz Bronisławem Baczko antologia „Kalendarz półstuletni 1750–1800” [9]¹³¹, którą poprzedzał obszerny wstęp

¹²³ D. Hombek: Wydawnictwa warszawskie Tadeusza Podleckiego w świetle publikacji reklamowych z lat 1785–1794. Studium bibliologiczne, Kielce 1997 [7]; taż: Problematyka bibliologiczna na łamach czasopism Tadeusza Podleckiego, *Kieleckie Studia Bibliologiczne* 1998, t. 4, s. 23–40.

¹²⁴ A. Osiewalska: *Dziennik Handlowy* Tadeusza Podleckiego. Szkic monograficzny, *Rocznik Biblioteki Narodowej* 2001, t. 33/34, s. 177–196 [1]; E. Dąbowska: *Dziennik Handlowy* (1786–1793) w świetle literatury przedmiotowej, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 2009, z. 2, s. 89–106.

¹²⁵ H. Tadeusiewicz: *Polak Patriota* (1785): charakterystyka czasopisma, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum* 1995, z. 6, s. 33–64 [2]; J. Rudnicka: Kilka piórek z białego kruka. *Annonces et Avis Divers* z lat 1781–1784, *Ruch Literacki* 1962, z. 3, s. 135–137 [2] i in.

¹²⁶ E. Waszyński: *Primitiae Physico-Medicae...* 1750–1753, *Annales Silesiae* 1983, nr 13, s. 7–39 [3]; tenże: *Primitiae Physico-Medicae* – aktualny stan badań, [w:] L. Jabłoński (red.): Dzieje polskiego naukowego czasopiśmiennictwa medycznego i farmaceutycznego. Materiały XV Krajowego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji. Lublin 22–24 września 1988 r., Warszawa 1988, s. 252–259; E. Waszyński (red.): *Primitiae Physico-Medicae...* (1750–1753). Pierwsze w Polsce czasopismo medyczne, Leszno 1997.

¹²⁷ Z. Staniszewski: Pierwsze polskie czasopismo ogłoszeniowe (*Warszawskie Ekstraordynaryjne Tygodniowe Wiadomości*), *Roczniki Biblioteczne* 1957, z. 1/2, s. 78–166 [5]; tenże: Tematyka literacka na łamach *Warszawskich Ekstraordynaryjnych Tygodniowych Wiadomości*, *Roczniki Biblioteczne* 1958, z. 1/2, s. 95–130.

¹²⁸ F.M. Sobieszczański: Kalendarze w Polsce, [w:] Encyklopedia powszechna Orgelbranda, t. 13, Warszawa 1863, s. 654–682; H. Łopaciński: Kalendarze w Polsce, [w:] Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, t. 33/34, Warszawa 1899–1900, s. 401–407.

¹²⁹ W. Smoleński: Kalendarze w Polsce wieku XVIII. Przyczynek do dziejów oświaty w Polsce, *Biblioteka Warszawska* 1889, t. 2, s. 351–379.

¹³⁰ H. Hinz: Kalendarze z lat 1750–1800 jako pierwsza masowa książka w Polsce, *Kultura i Społeczeństwo* 1972, nr 1, s. 49–70 [2] i in.

¹³¹ Kalendarz półstuletni 1750–1800, oprac. B. Baczko, H. Hinz, Warszawa 1975 [9].

historyczny. Dekadę później wiedzę tę znacznie poszerzył Bogdan Rok [8]¹³² w monografii „Kalendarze polskie czasów saskich”, napisanej na podstawie wcześniejszej pracy doktorskiej (Uniwersytet Wrocławski 1978, promotor Krystyn Matwijowski). W 1999 roku niektóre wątki rozwinęła natomiast Małgorzata Gorczyńska [2]¹³³, która zajęła się kalendarzami jako kanałem transmisji wiedzy.

Gazety pisane stanowią dla badaczy komunikacji obiekt problematyczny. Główna kwestia ma charakter metodologiczny i sprowadza się do wciąż nierozstrzygniętego pytania: czy gazety pisane, czyli ręcznie powielane informacje przeznaczone dla wąskiego grona użytkowników, można zaliczyć do prasy? W dawnej historiografii, poczynawszy od Tymoteusza Lipińskiego a skończywszy na pracach Jan Lankaua i Zdenka Čimička¹³⁴, chętnie odwoływano się do tezy, że gazety pisane były bezpośrednim poprzednikiem gazet drukowanych, stąd badano je w ramach historii prasy. Abstrahując od prawdziwości tej koncepcji, należy zauważyć, że gazety pisane były pozbawione podstawowej cechy periodyków: nie były publicznie rozpowszechniane, stąd i ich udział w kształtowaniu opinii publicznej mógł być co najwyżej pośredni. Niemniej aż do połowy lat 60. XX w. stanowiska tego nikt raczej nie kwestionował. Nie było zresztą ku temu przesłanek, gdyż nikt nie podejmował badań w tym kierunku, bowiem zbiory były rozproszone i brakowało bibliografii. Stan ten zmienił się w 1969 roku wraz z wydaniem „Katalogu gazet pisanych z XVIII wieku w zbiorach Biblioteki ZniO” [5]¹³⁵ Armeli Bułówny, który poprzedzał obszerny wstęp historyczny napisany wspólnie z Józefem Szczepańcem. Autorzy wskazali tam na specyfikę tego zjawiska w Polsce, słusznie podkreślając, że:

[...] najbujniejszy ich rozwój przypadał dopiero w XVIII wieku, szczególnie w latach 1730–1792. Prosperujące w tym okresie gazety drukowane w języku polskim nie tylko nie zdołały osłabić żywotności gazety pisanej w kraju, lecz wprost przeciwnie – wywołały niespotykaną dotąd dynamikę ich rozwoju, stanowiącą oczywiście wykładnik rozbudzanych i zaspokajanych w szerokim zakresie potrzeb społecznych (s. 4).

Poczynione obserwacje potwierdzał *Katalog*, w którym zarejestrowano 1987 jednostek, wśród których przeszło połowa przypadała na czasy saskie. Wyrażoną w wstępie koncepcję łączenia gazetek pisanych z prasą ostro zaatakował jednak w recenzji J. Łojek, konkludując, że funkcja społeczna tzw. „gazety pisanej” odróżnia ją całkowicie od wszelkich zjawisk wchodzących

¹³² B. Rok: *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985 [4]; tenże: *Kalendarze jako nośnik informacji i wiedzy*, [w:] J. Wojtowicz (red.): *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji społecznej epoki nowożytnej*, Toruń 1993, s. 103–117 [4].

¹³³ M. Gorczyńska: *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*, Lublin 1999 – wcześniej praca doktorska (UMCS 1996, promotor Józef Szymański).

¹³⁴ T. Lipiński: *O gazetach pisanych w Polsce i niektóre z nich wyjątki*, *Biblioteka Warszawska*, 1845, t. 4, s. 184–196; J. Lankau: *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513–1729*, Kraków 1960, s. 53–68; Z. Čimiček: *Tygodniki pisane w Czechach i Polsce w XVI w.*, *Zeszyty Prasoznawcze* 1961, nr 4, s. 45–56 [2].

¹³⁵ A. Bułówna: *Katalog gazet pisanych z XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław 1969; tu: *Gazeta pisana, stan badań i postulaty*, s. 3–58 (aut. A. Bułówna i J. Szczepaniec).

w skład prasy oraz że znalazły się one w orbicie historii prasy tylko wskutek swojej niefortunnej nazwy¹³⁶. Wyrażone wyżej stanowisko było silnie akcentowane w kolejnych pracach Łojka i z czasem utrwaliło się w obiegu. Dodajmy, że autor nie pomijał ich w swoich opracowania, lecz wskazał im jasno określone miejsce w systemie dawnej komunikacji:

[...] Aczkolwiek ta nieoficjalna i poufna służba informacyjna nie rozwinęła się w Polsce na tak wielką skalę jak np. w ówczesnej Francji, to jednak odgrywała niewątpliwie istotną rolę w kolportowaniu bieżących wiadomości o wydarzeniach, które na łamach prasy drukowanej pojawiać się nie mogły. Poufne wiadomości z Warszawy, docierające na prowincjonalne dwory magnackie periodycznie co tydzień, upowszechniane były następnie drogą ustną wśród ogółu okolicznej szlachty, chętnie i często nawiedzającej siedzibę miejscowego magnata [...]¹³⁷

Bez większej przesady można stwierdzić, że wszystkie prace na temat gazetek pisanych wydane od początku lat 70. funkcjonowały poza dyskursem prasoznawczym. Dorobek ten nie był jednakowoż duży i w większości dotyczył okresu sprzed 1729 roku. Na temat gazetek powstałych w schyłkowej epoce saskiej i czasach stanisławowskich powstało ogółem 5 prac [cytowanych 11 razy], wśród których wyróżniała się antologia gazetek autorstwa Teodora Ostrowskiego (późniejszego profesora prawa Collegium Nobilium) wydana przez Romana Kaletę [2]¹³⁸; istotnym osiągnięciem były też opracowania Jerzego Jackła [4]¹³⁹, w których wykorzystano równoległe prasę tradycyjną i gazetki pisane. Wiele nowych prac podjęto także w Toruniu i innych ośrodkach, np. Kielcach¹⁴⁰. Szczególnie pokaźny jest zasób gazetek zdeponowanych w Archiwum Państwowym w Toruniu, który według Edwarda Kędry¹⁴¹ liczy ponad 3 tys. jednostek. Na podstawie tych zbiorów powstało już wiele prac, lecz w większości wypadków dotyczyły one okresu sprzed 1729 roku lub skupiały się na problematyce językoznawczej.

Przegląd kierunków badań nad prasą polską XVIII stulecia skłania do kilku wniosków. Nie ulega wątpliwości, że większość godnych uwagi tytułów i wydawców znalazło się w orbicie zainteresowań historyków oraz doczekało się pogłębionych studiów oraz kilku opracowań syntetycznych. Stan ten dotyczy jednak przede wszystkim prasy informacyjnej, którą wszelako badano dawno – przypomnijmy – że główne prace w tym zakresie (Łojek, Szczepaniec) powstały przeszło pół wieku temu (lata 60.). Konieczność rewizji rozmaitych kwestii uświadamia zarówno wnikliwa lektura pracy

¹³⁶ Rec. J. Łojek: *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1970, z. 4, s. 595–600.

¹³⁷ J. Łojek: *Prasa polska w latach 1661–1831*, [w:] J. Łojek (red.): *Prasa polska w latach 1661–1864*, Warszawa 1976, s. 29.

¹³⁸ T. Ostrowski: *Poufne wieści z oświeczonej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*, oprac. R. Kaleta, Wrocław 1972 [2].

¹³⁹ Np. J. Jackł: *Teatr i życie teatralne w gazetach i gazetkach pisanych 1763–1794*, [w:] J. Kott (red.): *Teatr Narodowy 1765–1794*, Warszawa 1967, s. 433–615 [3].

¹⁴⁰ M. Janik: *Gazetki pisane w roku 1789 ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach*, *Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach* 1993, t. 17, s. 45–74.

¹⁴¹ E. Kędra: *Polskie gazety pisane w archiwum toruńskim z lat 1671–1772*, Toruń 1976 – niepublikowana praca doktorska (UMK 1976, promotor Jerzy Wojtowicz).

Danuty Hombek, jak i lektura lapidarnego przecież rozdziału z pierwszego tomu syntezy Łojka „Prasa polska w latach 1661–1864” (s. 11–59). Znacznie większe obszary do przepracowania ujawnia analiza dokonań z zakresu czasopiśmiennictwa. Obraz tego odcinka badań utrwalony na łamach opracowań syntetycznych pozostaje niepełny, rozczłonkowany pomiędzy rozmaite „wybrane zjawiska” i najczęściej pozbawiony refleksji uogólniającej.

Władysław Marek K o l a s a : DIRECTIONS OF RESEARCH
ON THE EIGHTEENTH CENTURY POLISH PRESS

This article contains a brief overview of the research on the Polish press in the years 1729–1795 conducted by historians and press experts after 1945. A citation analysis was widely used in the evaluation of the research achievements. The researchers' interest in the press of the minority in the entire postwar period was relatively high. A total of 137 scholars worked in this area. They published 258 works cited within the native discourse (history press) 1450 times [including 607 times below the *half-life* indicator]. The greatest successes in the scope of the research on the eighteenth century Polish press were achieved by: Jerzy Łojek (19 works) [113 citations], Danuta Hombek (16) [69], in this together with Stanisław Grzeszczuk (6) [41], Józef Szczepaniec (10) [50], Elżbieta Aleksandrowska (12) [50], Jadwiga Rudnicka (6) [15], Stanisław Salmonowicz (6) [11], Krystyna Bednarska-Ruszajowa (5) [6], Julian Platt (5) [6]. The achievements of this group of scholars constitute 32% of the works and as much as 52% of the citations. The eighteenth century press was frequently chosen as the object of dissertation (5 postdoctoral dissertations and 24 doctoral dissertations). The greatest achievements were noticed in the area of research on information press (100) [344], and poorer achievements were noticed in case of the periodicals (158) [264].

Author's summary

References

- A. Bułówna: Katalog gazet pisanych z XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Wrocław 1969
- A. Goriaczko-Borkowska: Gazeta Narodowa i Obca. Wrocław 1953.
- A. Grześkowiak-Krwawicz: Rola czasopism w kształtowaniu kultury literackiej, [w:] A. Grześkowiak-Krwawicz: Gdańsk oświecony. Warszawa 1998, s. 128-153
- A. Jabłoński: Jerzy Łojek 1932-1986 : bibliografia. Łódź 2006; Jerzy Łojek - niepokorny historyk dylematów niepodległości : życie, twórczość, nagroda. Warszawa 2006.
- A. Kapłon: Czytelnicтво czasów Oświecenia Stanisławowskiego w świetle list prenumeratorów, [w:] Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia. Warszawa 1978, s. 49-82.
- A. Osiewalska: Dziennik Handlowy Tadeusza Podleckiego : szkic monograficzny, Rocznik Biblioteki Narodowej T. 33/34 (2001), s. 177-196 [1]
- A. Śnieżko: Materiały do historii prasy na Litwie w XVIII i XIX w., Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 1972, z. 4, s. 499-545 [2].
- A. Wołtanowski: Prasa i pisma periodyczne powstania kościuszkowskiego. Białystok 1984
- A. Wołtanowski: Z dziejów propagandy insurekcji kościuszkowskiej w Warszawie, Rocznik Warszawski R. 9 (1969), s. 31-62 [1].
- B. Rok: Kalendarze polskie czasów saskich. Wrocław 1985 [4]
- B. Rok: Kalendarze jako nośnik informacji i wiedzy, [w:] Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Toruń 1993, s. 103-117 [4].
- B. Woźniak: Walka z przesądami na łamach Monitora, Studia Historyczne 2004, z. 2, s. 157-168.
- D. Hombek: Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej. Kraków 2001 [18].
- D. Hombek: Problematyka bibliologiczna na łamach czasopism Tadeusza Podleckiego, Kieleckie Studia Bibliologiczne T. 4 (1998), s. 23-40.
- D. Hombek: Reklama piśmiennictwa politycznego w czasach okresu insurekcji kościuszkowskiej, Studia Historyczne 1987, z. 2, s. 191-202
- D. Hombek: Reklama wydawnicza i księgarska w Gazecie Warszawskiej w latach 1764-1795. Kielce 1988 [2].
- D. Hombek: Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. T. 5, Gazeta Narodowa i Obca - Korespondent Warszawski 1791-1800. Kraków 2005 [2].
- D. Hombek: Wydawnictwa warszawskie Tadeusza Podleckiego w świetle publikacji reklamowych z lat 1785-1794. Kielce 1997
- D. Sidorowicz: Artykuły z Berlinische Monatsschrift (1783-1796) na łamach czasopism Piotra Świtkowskiego, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” Z. 13 (2002), s. 39-61.
- D. Sidorowicz: Artykuły z niemieckiego miesięcznika Historisches Portefeuille (1782-1788) w przekładach polskich na łamach czasopism Piotra Świtkowskiego, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” Z. 12 (2001), s. 19-33;
- D. Sidorowicz: Kto czytał czasopisma Piotra Świtkowskiego? : świadectwa odbioru, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” Z. 18/19 (2008), s. 25-37
- E. Kędra: Polskie gazety pisane w archiwum toruńskim z lat 1671-1772. Toruń 1976 – niepublikowana praca doktorska (UMK 1976, promotor Jerzy Wojtowicz).
- E. Aleksandrowska: Czasopiśmiennictwo, [w:] Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut. T. 4, Oświecenie. Warszawa 1966, s. 103-117, 524-525 [11]; uzupełn. tamże, T. 6, cz. 2, Warszawa 1972, s. 23-25.
- E. Aleksandrowska: Johan Turesson Oxenstierna w Polsce : z warsztatu bibliografa Monitora (cz. 1), Pamiętnik Literacki 1959, z. ¾
- E. Aleksandrowska: Monitor (1765-1785), [w:] Materiały do studiów nad epoką Oświecenia. Gdańsk 1993. s. 235-245.
- E. Aleksandrowska: Monitorowe "autopowtórzenia" : z warsztatu bibliografa Monitora (3), Pamiętnik Literacki 1963, z. 4, s. 443-498
- E. Aleksandrowska: Ostatnie lata Monitora 1779-1785 w świetle autopowtórzeń (4), [w:] Prace o literaturze i teatrze ofiarowane Zygmuntowi Szwejkowskiemu. Wrocław 1966, s. 62-71.
- E. Aleksandrowska: Wiersze siedemnastowieczne i saskie w Monitorze (2), Pamiętnik Literacki 1960, z.4, s.435-462
- E. Aleksandrowska: Zabawy Przyjemne i Pożyteczne : monografia bibliograficzna. Wrocław 1959 [9]
- E. Aleksandrowska: Zabawy Przyjemne i Pożyteczne : monografia bibliograficzna. wyd. 2 zm. i popr. Warszawa 1999.
- E. Danowska: Dziennik Handlowy (1786-1793) w świetle literatury przedmiotowej, Rocznik Historii Prasy Polskiej 2009, z. 2, s. 89-106.

- E. Głodowska: Z dziejów Thornische Historische Nachrichten von dem Anfage Fortgange und Ende des jetzigen Türkenkrieges mit Russland und Oesterreich (1787-1791), [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*. T. 6. Toruń 1994, s. 69-80 [1].
- E. Kotarski: Krajobraz medialny osiemnastowiecznego Gdańska, *Wiek Oświecenia* [T.] 19 (2003), s. 69-96.
- E. M. Ziółek: *Gazeta Krajowa – Gazeta Wolna Warszawska - Gazeta Warszawska w 1794 roku*, *Roczniki Humanistyczne* 1989, z. 2, s. 143-166
- E. Waszyński: *Primitiae Physico-Medicae – aktualny stan badań*, [w:] *Dzieje polskiego naukowego czasopiśmiennictwa medycznego i farmaceutycznego*. Warszawa 1988, s. 252-259
- E. Waszyński: *Primitiae Physico-Medicae... 1750-1753*, *Annales Silesiae* 1983, nr 13, s. 7-39 [3]
- F. Bentkowski: *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*. T. 1. Warszawa-Wilno, 1814, s. 125-135.
- F. M. Sobieszkański: *Czasopisma polskie*, [w:] *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*. T. 6. Warszawa 1861, s. 304-353 (na temat wieku XVIII s. 307-309).
- F.M. Sobieszkański: *Kalendarze w Polsce*, [w:] *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*. T. 13. Warszawa 1863, s. 654-682
- G. Korbut: *Literatura polska od początków do wojny światowej*. T. 2, Od wieku XVIII do r. 1820. Wyd. 2. Warszawa 1929
- H. Borkowska: *Magazyn Warszawski Pięknych Nauk Piotra Świtkowskiego 1784-1785*, *Roczniki Biblioteczne* 1971, z. 1/2, s. 31-41 [3].
- H. Hinz: *Kalendarze z lat 1750-1800 jako pierwsza masowa książka w Polsce*, *Kultura i Społeczeństwo* 1972, nr 1, s. 49-70 [2] i in.
- H. Kozłowska: *Lwowski Dziennik Patriotycznych Polityków 1792-1798*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* Z.55 (1976), s. 79-111 [1].
- H. Łopaciński: *Kalendarze w Polsce*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. T. 33/34. Warszawa 1899-1900, s. 401-407.
- H. Oprawko, J. Szczepaniec: *Materiały do działalności wydawniczej naczelnych władz powstańczych 1794 roku w Warszawie*, *Ze Skarbcza Kultury* Z. 16 (1964), s. 214-295 [9].
- H. Tadeusiewicz: *Polak Patriota (1785) : charakterystyka czasopisma*, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum* Z. 6 (1995), s. 33-64 [2]
- Historia Gdańska*. T. 5, *Bibliografia Gdańska*. Sopot 1997
- I. Homola: *Pamiętnik Historyczno-Polityczny Piotra Świtkowskiego 1782-1792*. Kraków 1960 [13].
- I. Homola: *Piotr Świtkowski i jego Pamiętnik Historyczno-Polityczny*, *Zeszyty Naukowe UJ. Historia* Z. 3 (1958), z. 3, s. 119-161 [1]
- I. Łossowska-Zaporowska: *Korespondent Narodowy i Zagraniczny wobec Insurekcji Kościuszkowskiej*, *Biuletyn Prasoznawczy Studium Dziennikarskiego UW* Nr 4 (1963), s. 106-126 [2].
- I. Łossowska-Zaporowska: *Korespondent Warszawski w latach 1792-1796 : zarys monograficzny*. Warszawa 1969 [8]
- I. Próchnicki: *Gazeta Rządowa – organ prasowy rewolucji 1794 r.*, *Prasa Współczesna i Dawna* 1958, nr 2, s. 103-129 [7].
- I. Schott: *Rola Dziennika Handlowego dla rozwoju przemysłu i handlu wewnętrznego w Polsce w II połowie XVIII wieku*. Kraków 1966 – niepublikowana rozprawa doktorska (UJ, promotor Celina Bobińska).
- I. Turowska-Barowa: *Zabawy przyjemne y pożyteczne (1770-1777) : ze studiów nad literaturą stanisławowską*. Kraków 1933 (na podstawie doktoratu UJ 1931, seminarium I. Chrzanowskiego).
- J. Dygdała: *Toruńskie czasopismo Thornische Wochentliche Nachrichten und Anzeigen : problemy redakcji , zasięgu oddziaływania i profilu politycznego*, *Zapiski Historyczne* 1978, z. 3, s. 67-87 [2]
- J. Jackl: *Teatr i życie teatralne w gazetach i gazetkach pisanych 1763-1794*, [w:] *Teatr Narodowy 1765-1794*. Warszawa 1967, s. 433-615 [3].
- J. Jackl: *Teatr stanisławowski w prasie współczesnej polskiej i obcej*, *Pamiętnik Teatralny* 1967, z. 2, s. 185-211 [4].
- J. Kasprzyk: *Gdańskie czasopiśmiennictwo naukowe i moralne pierwszej połowy XVIII wieku*, *Rocznik Gdański* T. 27 (1968), s. 33-68 [3].
- J. Kurkowski: *Do jakiego odbiorcy adresowane były Acta Litteraria - XVIII- wieczne "czasopismo uczone"*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 1987, nr 1, s. 99-126.
- J. Kurkowski: *Działalność Wawrzyńca Mitzlera de Kolof w Rzeczypospolitej jako redaktora czasopism i wydawcy źródeł historycznych*, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria 1, Historia Nauk Społecznych* Z. 4 (1990), s. 5-84 [1]
- J. Kurkowski: *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*. Warszawa 1994 [7] – praca oparta na rozprawie doktorskiej pod takim samym tytułem (IHNiT PAN 1994, promotor E. Stasiak-Jazukiewicz).
- J. Lankau: *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513-1729*. Kraków 1960, s. 53-68
- J. Łojek: *Bibliografia prasy polskiej 1661-1831*. Warszawa 1965 [47].

- J. Łojek: Czasopisma polskie w języku francuskim w XVIII wieku, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1979, nr 4, s. 17-25 [2].
- J. Łojek: Dochody z monopolu prasowego w Polsce XVIII w., *Prasa Współczesna i Dawna* 1959, nr 1/2, s. 198-200 [3].
- J. Łojek: Don Kichot XVIII-wiecznej prasy polskiej (Stefan Łuskina), *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1991, nr 3/4, s. 17-25 [2].
- J. Łojek: Dziennikarze i prasa w Warszawie w XVIII wieku. Warszawa 1960 [15].
- J. Łojek: Gazeta Grodzieńska 1776-1783, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1966, z. 2, s. 5-44 [5].
- J. Łojek: Gazeta Warszawska księdza Łuskiny (1774-1793). Warszawa 1959 [9].
- J. Łojek: Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja. Lublin 1986
- J. Łojek: Le premier proces de presse a Varsovie, *Kwartalnik Prasoznawczy. Foreign Language Edition* 1958, nr 1, s. 43-55.
- J. Łojek: Les journaux polonais d'expression française au siècle des lumières. Wrocław 1980 [2].
- J. Łojek: Likwidacja monopolu prasowego Tadeusza Włodka (1796), *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1967, z. 1, s. 10-30 [3].
- J. Łojek: Misja Debolego w Petersburgu w latach 1787-1792 (z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w czasach Sejmu Czteroletniego). Wrocław 1962.
- J. Łojek: Pierwszy proces prasowy w Warszawie (sprawa Korespondenta Warszawskiego w 1793 roku), *Kwartalnik Prasoznawczy* 1957, nr 1, s. 31-47 [6]
- J. Łojek: Polityczna rola prasy polskiej 1661-1831, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1980, nr 2, s. 7-13 [2].
- J. Łojek: Polska inspiracja prasowa w Holandii i Niemczech w czasach Stanisława Augusta. Warszawa 1969 [4].
- J. Łojek: Prasa w życiu społeczeństwa polskiego w epoce rozbiorów, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 1982, nr 3/4, s. 133-144 [1].
- J. Łojek: Przed Konstytucją Trzeciego Maja. Warszawa 1977.
- J. Łojek: Statystyka prasy polskiej okresu 1661-1831, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1965, z. 1, s. 5-22 [11].
- J. Łojek: Upadek Konstytucji 3 Maja. Wrocław 1976
- J. Łojek: Wydawcy i redaktorzy Gazette de Varsovie (1791-1793), *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 1969, z. 4, s. 453-476 [1].
- J. Łojek: Zarys historii prasy polskiej w latach 1661-1831. Warszawa 1972 [6].
- J. Łojek: Ze studiów nad czytelnictwem prasy w Polsce w końcu XVIII wieku (1780-1793), *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* T. 2 (1963), s. 5-31 [4].
- J. Platt: Zabawy Przyjemne i Pożyteczne 1770-1777 : zarys monografii pierwszego polskiego czasopisma literackiego. Gdańsk 1986 [2].
- J. Rudnicka: Kilka piórek z białego kruka : Annonces et Avis Divers z lat 1781-1784, *Ruch Literacki* 1962, z. 3, s. 135-137 [2] i in.
- J. Rudnicka: Ostatnie roczniki Monitora 1784-1785, *Pamiętnik Literacki* 1953, z. 2, s. 655-670 [5]
- J. Rudnicka: Stan i potrzeby badań nad czasopiśmiennictwem XVII i XVIII w., *Przegląd Humanistyczny* 1961, nr 5, s. 199-203 [1].
- J. Rudnicka: W poszukiwaniu starych czasopism, „Pamiętnik Literacki” 1958, z. 3/4, s. 503-521 [4]
- J. Rudnicka: Z genealogii Monitora z roku 1763, *Pamiętnik Literacki* 1955, z. 1, s. 211-221 [3]
- J. Szczepaniec: Dziennik Powstania Narodu z 1794, *Rocznik Warszawski* T. 24 (1994), s. 41-93 [2]
- J. Szczepaniec: Monopol prasowy Stefana Łuskiny w Koronie w latach 1773-1793, *Ze Skarbcza Kultury* 1961, z. 13, s. 5-99 [7].
- J. Szczepaniec: Monopol prasowy Tadeusza Włodka w Polsce w latach 1793-1796, *Ze Skarbcza Kultury* Z. 16 (1964), s. 5-115 [8]
- J. Szczepaniec: Prospekt na Gazetę Warszawską Jana Ludwika Kocha z 1793 r., *Ze Skarbcza Kultury* 1977, z. 29, s. 63-74 [1]
- J. Szczepaniec: Utajone publikacje o treściach politycznych w Polsce w dobie Sejmu Wielkiego, [w:] *Piśmiennictwo - systemy kontroli - obiegi alternatywne*. T. 2. Warszawa 1992, s. 7-37 [4].
- J. Szczepaniec: W kręgu spornych zagadnień *Journal Historique de Varsovie* i *Bulletin National Hebdomadaire* z 1794 roku, *Rocznik Warszawski* T. 8 (1970), s. 125-142 [2].
- J. Szczepaniec: Warunki prawno-wydawnicze rozwoju Kuriera Polskiego i innych gazet w Polsce czasów saskich, [w:] *250 lat Kuriera Polskiego*. Warszawa 1983, s. 17-44 [4].
- J. Szczepaniec: Wokół *Courrier de Pologne* (1776-1777) Jana Augusta Posera, *Roczniki Biblioteczne* R. 46 (2002), s. 117-135 [2].
- J. Szczepaniec: Wokół Drukarni Wolnej i *Journal Hebdomadaire de la Diète* Jana Potockiego w Warszawie w latach 1788-1792, *Archiwum Literackie* T. 18 (1973), s. 229-296 [2].
- J. Szocki: Józef Marian Szczepaniec (1928-2003), *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 2004, z. 1, s. 171-174.

- Jerzy Łojek - niepokorny historyk dylematów niepodległości : życie, twórczość, nagroda. Warszawa 2006, passim.
- Józef Wybicki i inni : wybór publicystyki powstania kościuszkowskiego. Oprac. A. Woltanowski. Białystok 1996.
- K. Bednarska-Ruszejowa: Książka, literatura, czytelnictwo na łamach Monitora. Kraków 1985 (rozprawa doktorska UJ, promotor Stanisław Grzeszczuk).
- K. Bednarska-Ruszejowa: Monitor stanisławowski jako źródło do badań księgoznawczych, [w:] Z historycznych i metodologicznych problemów badań księgoznawczych i bibliotekoznawczych. Kraków 1985, s. 15-36
- K. Bednarska-Ruszejowa: Nauka i uczeni na łamach Monitora (1765-1785), Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie R. 28 (1983), s. 5-48 [2]
- K. Bednarska-Ruszejowa: Problematyka książki na łamach Monitora (1765-1785), Roczniki Biblioteczne 1983, z. 2, s. 69-110
- K. Bednarska-Ruszejowa: Problematyka książki na łamach Monitora (1765-1785), Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 1983, nr 1/2, s. 121-150
- K. Drewnowski: Dziennikarstwo polskie za czasów powstania kościuszkowskiego, Przegląd Historyczny T. 33 (1936), s. 184-245.
- K. Wodniak: Tematyka literacka na łamach Tornische Nachrichten von Gelehrten Sachen (1762-1766) na tle wczesnego Oświecenia na Pomorzu, [w:] Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI-XIX wieku. Toruń 1999, s. 41-68 [1]
- Kalendarz półstuletni 1750-1800. Oprac. B. Baczko, H. Hinz. Warszawa 1975 [9].
- L. Jędrzejewski: Agresja 17 września 1939 . Warszawa 1979
- L. Jędrzejewski: Dzieje sprawy Katynia. Warszawa 1980
- Łojek: Prasa polska w latach 1661-1831, [w:] Prasa polska w latach 1661-1864. Warszawa 1976
- M. Andrzejewski, M. Chojnacka: Chronologiczny wykaz gdańskich pism, Prasa gdańska na przestrzeni wieków. Gdańsk 1999, s. 180-193
- M. Chojnacka: Die Danziger Presse in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: ein Forschungsbericht, Studia Niemcoznawcze T. 15 (1998), s. 211-223
- M. Chojnacka: Prasa gdańska w okresie oświecenia – wiek XVIII, [w:] Prasa gdańska na przestrzeni wieków. Gdańsk 1999, s. 42-54
- M. Dunajówna: Z dziejów toruńskiego czasopisma Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen (1760-1772). Toruń 1960 [5]
- M. Gorczyńska: Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737-1821). Lublin 1999 – wcześniej praca doktorska (UMCS 1996, promotor Józef Szymański).
- M. Jaeger: Działalność propagandowo-informacyjna władz powstańczych (1794, 1830-1831, 1863-1864). Lublin 2002
- M. Janik: Gazetki pisane w roku 1789 ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach, Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach T. 17 (1993), s. 45-74.
- M. Klimowicz: Mitzler de Kolof, redaktor i wydawca, [w:] R. Kaleta, M. Klimowicz: Prekursorzy oświecenia. Wrocław 1953, s. 219-326 [25].
- M. Tyrowicz: Pionier prasy polskiej (Jan Naumański), Kwartalnik Historii Prasy Polskiej 1991, nr 3/4, s. 9-16 [2].
- M. Tyrowicz: W sprawie podręcznika historii prasy polskiej, Zeszyty Prasoznawcze 1971, nr 2, s. 140-141.
- M. Tyrowicz: Z rozważań nad osobowością założyciela Kuriera Polskiego Jana Naumańskiego, [w:] 250 lat Kuriera Polskiego. Warszawa 1983, s. 5-15 [1]
- Monitor 1765-1785. Oprac. E. Aleksandrowska. Wrocław 1976 [11]
- Primitiae Physico-Medicae... (1750-1753) : pierwsze w Polsce czasopismo medyczne. Oprac. E. Waszyński. Leszno 1997.
- R. Jakubenas: Prasa Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVIII wieku. Kraków 2005.
- R. Kaleta: Monitor z roku 1763 na tle swoich czasów [w:] R. Kaleta, M. Klimowicz: Prekursorzy oświecenia. Wrocław 1953, s. 7-217 [25]
- R. Pilat: Początek publicystyki literackiej w Polsce. [Cz.] 1, Czasopisma "uczone". Lwów 1882, odb. z Przewodnika Naukowego i Literackiego 1882.
- S. Dziki: Badania czasopiśmiennictwa w środowiskach polonistycznych, Prasa Współczesna i Dawna 1958, nr 4, s. 189-192.
- S. Grzeszczuk, D. Hombek: Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku : źródła. T. 1, cz. 1-2, Gazeta Warszawska 1774-1785. Wrocław 1992 [13]
- S. Grzeszczuk, D. Hombek: Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. T. 2, Gazeta Warszawska 1786-1792. Kraków 1995 [10]
- S. Grzeszczuk, D. Hombek: Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. T. 3, Gazeta Warszawska 1793-1800; Aneks 1774-1793. Kraków 1996 [10]

- S. Grzeszczuk, D. Hombek: Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. T. 4, Od Nowin Polskich do Wiadomości Warszawskich 1729-1773. Cz. 1, Od Nowin Polskich do Kuriera Warszawskiego 1729-1764. Cz. 2, Wiadomości Warszawskie 1765-1773, aneks 2 1774-1795. Kraków 2000 [6]
- S. J. Czarnowski: Dziennikarstwo słowiańskie i polskie. Kraków 1895
- S. J. Czarnowski: Literatura perjodyczna i jej rozwój. [T. 2]. Kraków 1895.
- S. Kurkowski: Oświecenie w publikacjach z lat 1944-1956: uwarunkowania i dokonania – próba bilansu, [w:] Z badań nad polską tradycją literacką. Wrocław 1993, s. 65-96.
- S. Salmonowicz: Die Zeitschriftentypen in Polen und ihre Rolle als Förderer der Aufklärung, [w:] Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Berlin 1986, s. 65-89 [2].
- S. Salmonowicz: Gazety i periodyki toruńskie w XVIII w., [w:] S. Salmonowicz: Toruń w czasach baroku i oświecenia. Warszawa 1982, s. 118-146 [1]
- S. Salmonowicz: Kultura umysłowa Torunia między barokiem a oświeceniem, [w:] Historia Torunia. T. 2, cz. 3. Toruń 1996, s. 364-370 [1].
- S. Salmonowicz: Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII w., Rocznik Toruński R. 11 (1976), s. 215-227 [2]
- S. Salmonowicz: Uwagi polemiczne o dziejach prasy polskiej w dobie przedrozbiorowej, Zapiski Historyczne 1977, z. 3, s. 107-111.
- Słownik literatury polskiego Oświecenia. Wrocław 1977 [9]
- Słownik literatury polskiego Oświecenia. Wyd. 2, Wrocław 1991 [10]
- T. Bielecki: Poglądy społeczno-polityczne Piotra Świtkowskiego (UJ 1927).
- T. Kaźmierczyk: Informacje o komisjach sejmowych w Kurierze Polskim, [w:] Z badań nad Rzeczypospolitą w oczach nowożytnych. Wrocław 2001, s. 171-174
- T. Kaźmierczyk: Informacje o sejmikach na łamach Kuriera Polskiego w latach 1729-1754, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 2002, nr 1/2, s. 131-135
- T. Kaźmierczyk: Kurier Polski w pierwszym ćwierćwieczu swojego istnienia. Kraków 1995 – praca niepublikowana (rozprawa doktorska UJ)
- T. Lipiński: O gazetach pisanych w Polsce i niektóre z nich wyjątki, Biblioteka Warszawska, 1845, t. 4, s. 184-196
- T. Ostrowski: Pufne wieści z oświeconej Warszawy : gazetki pisane z roku 1782. Oprac. Roman Kaleta. Wrocław 1972 [2].
- W. Bruchnański: Czasopiśmiennictwo galicyjskie 1773-1811, [w:] Stulecie Gazety Lwowskiej 1811-1911. T. 1. Lwów 1911, s. 1-32.
- W. Gramatowski: Franciszek Bohomolec – wydawca, prefekt drukarni i redaktor Wiadomości Warszawskich, Roczniki Biblioteczne 1970, nr 3/4, s. 531-572 [2].
- W. M. Kolasa: Historia mediów polskich w świetle wskaźników bibliometrycznych, Zeszyty Prasoznawcze 2011, nr 3/4, s. 8-27.
- W. M. Kolasa: Retrospektywny indeks cytowań w humanistyce : koncepcja, metoda, zastosowania, Przegląd Biblioteczny 2011, nr 4, s. 466-486.
- W. M. Kolasa: Specific Character of Citations in Historiography (using the example of Polish history), Scientometrics Vol. 90, iss. 3, pp. 905-223, DOI: 10.1007/s11192-011-0553-0
- W. Orłowski: Satyra na łamach Monitora (UJ 1913); M. Michałkiewicz: Monitor (UJ 1922)
- W. Smoleński: Kalendarze w Polsce wieku XVIII : przyczynek do dziejów oświaty w Polsce, Biblioteka Warszawska 1889, t. 2, s. 351-379.
- W. Smoleński: Kalendarze w Polsce wieku XVIII, Biblioteka Warszawska 1889, t. 2, s. 351-379.
- W. Smoleński: Kuźnica Kołatajowska : studium historyczne. Kraków 1885
- W. Smoleński: Kuźnica Kołatajowska : studium historyczne. Warszawa 1949
- W. Smoleński: Wybór pism. Warszawa 1954 [1].
- W. Smoleński: Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Kraków 1891
- W. Smoleński: Publicyści anonimowi z końca XVIII, Przegląd Historyczny T. 14 (1912), s. 48-74, 195-214, 317-337
- W. Wierzbicka: Warszawskie gazety drukowane z lat 1729-1740, Rocznik Historii Prasy Polskiej 2002, z. 2, s. 5-44 [1].
- Z. Čimiček: Tygodniki pisane w Czechach i Polsce w XVI w., Zeszyty Prasoznawcze 1961, nr 4, s. 45-56 [2].
- Z. Goliński: O badaniu czytelnictwa w dobie stanisławowskiej, [w:] Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia. Warszawa 1978, s. 33-48 [1].
- Z. Nowak: Odnalezione pierwsze numery Gazety Powstania Polski z 1794 roku, Libri Gedanenses R. 9 (1975), s. 209-228 [1].
- Z. Sinko: Monitor wobec angielskiego Spectatora. Wrocław 1956 [9].
- Z. Staniszewski, J. Szczepaniec: Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII, Ze Skarbcza Kultury Z. 12 (1960), s. 165-186 [3].

- Z. Staniszewski: Pierwsze polskie czasopismo ogłoszeniowe : (Warszawskie Ekstraordynaryjne Tygodniowe Wiadomości), Roczniki Biblioteczne 1957, z. 1/2, s. 78-166 [5]
- Z. Staniszewski: Tematyka literacka na łamach Warszawskich Ekstraordynaryjnych Tygodniowych Wiadomości, Roczniki Biblioteczne 1958, z. 1/2, s. 95-130.
- Zabawy przyjemne i pożyteczne 1770-1777 : wybór. Oprac. Julian Platt. Wrocław 1968 [4]
- Zabawy przyjemne i pożyteczne 1770-1777 : wybór. Oprac. Julian Platt. Wrocław 2004.